

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

NƏRMİN ƏBÜLFƏZ qızı ƏLİYEVƏ

STRUKTUR SİNTAKSİSDƏ SİNTAKTİK
ƏLAQƏLƏR PROBLEMİ

5704.01- Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

akad. A.A.Axundov

Rəsmi opponentlər:

Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru

Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Sevinc Abasqulu qızı Məhərrəmovə
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universiteti Ümumi və rus dilçiliyi kafedrası

Müdafiə «___» _____ 2017-ci il saat ___-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının D.01.141 iclasında olacaqdır.

Ünvan: Az 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____ 2017-ci il tarixdə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent:**

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Son illərdə strukturalizm bayrağı altında dilə sistem kimi münasibət göstərilməsi dilçiliyin böyük nailiyyətlərindən biridir. Lakin hamıya aydındır ki, struktur dilçiliyinin müxtəlif məktəblərinin metodoloji müxtəlifliyinə baxmayaraq, demək olar ki, bütün məktəblərin nümayəndələri struktur anlayışı sistem anlayışı ilə eyniləşdirir. Sonradan dilin sistem kimi tədqiqi bu sistemin struktur modelinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır. Belə yanaşma olduqca məhsuldardır. Struktur terminlərdə ifadə olunan sistemin substantiv xüsusiyyətləri onun struktur modelində də öz əksini tapır.

Məlum olduğu kimi, dünyanın bütün dillərinin qrammatika kitablarında sintaktik (qrammatik) əlaqələrin iki növü göstərilir: tabelilik və tabelilik əlaqəsi. Tabelilik əlaqəsi mənə və qrammatik baxımdan əlaqəli olan, lakin bir-birindən asılı olmayan, biri digərinə tabe olmayan bərabərhüquqlu söz və cümlələr arasında təzahür edir. Tabelilik əlaqəsi aşağıdakılar arasında təzahür edir: 1. Həmcins mübtədalar arasında; 2. Həmcins xəbərlər arasında; 3. Həmcins tamamlıqlar arasında; 4. Həmcins təyinlər arasında; 5. Həmcins zərflilər arasında; 6. Həmcins xitablar arasında; 7. Qoşa sözlərin komponentləri arasında; 8. Tabelik mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında.

Söz birləşmələrinin, cümlənin həmcins olmayan üzvləri, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri (baş və budaq cümlələr) tabelilik əlaqəsində olur. Tabelilik əlaqəsi sintaktik əlaqəyə girən vahidlərdən birinin digərinə tabe olmasını, onu aydınlaşdırmasını, izah etməsini, onun müəyyən əlamətini, xüsusiyyətini göstərməsini, bir sözlə, ona xidmət etməsini tələb edir. Deməli, tabelilik əlaqəsində bir söz aparıcı, tabeədgər, digəri tabe olan, izah edən, aydınlaşdırıcı, asılı söz olur. Dünya dillərində ifadə forma və vasitələrindən asılı olmayaraq, tabelilik əlaqəsinin üç əsas tipinin mövcudluğu göstərilir: 1) yanaşma əlaqəsi, 2) idarə əlaqəsi, 3) uzlaşma əlaqəsi.

1. Klassik qrammatikalarda göstərilir ki, yanaşma əlaqəsinin morfoloji əlaməti olmur, tabelilik söz sırası və intonasiya əsasında qurulur, asılı tərəf əsas tərəfə yanaşır və ona tabe olur. Deməli, asılı tərəfin əsas tərəfə mənə və intonasiya ilə bağlanması yanaşma əlaqəsi adlanır.

2. İdarə əlaqəsində bir söz digərini idarə edir, onun hal və kəmiyyətə, bəzi dillərdə isə hətta cinsə və şəxsə görə dəyişməsini tələb edir. Deməli, əsas tərəfin tələbi ilə asılı tərəfin dəyişməsinə idarə əlaqəsi deyilir.

3. Uzlaşma əlaqəsində asılı tərəf əsas tərəflə şəxsə və kəmiyyətə, bir sıra dillərdə şəxs, kəmiyyət və cinsə görə uyğunlaşır.

Struktur dilçilikdə sözlər arasında əlaqələrə münasibət tamamilə fərqlidir. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, struktur dilçilikdə cümlə üzvləri arasındakı əlaqə və münasibətlərə baxış da klassik qrammatikalarda təqdim olunan baxışdan fərqlənir. Buna görə də əvvəlcə klassik qrammatikalarda təqdim olunan cümlə üzvləri arasındakı əlaqələri göstərək, sonra struktur dilçilikdə sözlər arasındakı sintaktik əlaqələri təqdim edək.

Klassik qrammatikalarda cümlənin üzvləri iki qrupda birləşdirilir: cümlənin baş üzvləri (mübtədə və xəbər) və cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri (tamamlıq, təyin və zərflək), həm də baş üzvlər arasında aparıcı rol mübtədəyə verilir; xəbər mübtədən asılı üzv hesab olunur; xəbər bütün hallarda mübtədən qrammatik əlamətlərini qəbul edir. Bu məsələdə struktur dilçilik klassik dilçilikdən fərqlənir. Məsələn, struktur sintaksisdə tabelilik əlaqəsinin yanaşma, idarə və uzlaşma tiplərindən, habelə sadə cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərindən (mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflək) heç danışılmır, cümlə üzvü termini əvəzinə aktant və sirkonstant terminləri işlənir ki, bunlar da cümlə üzvləri – mübtədə, tamamlıq, təyin və zərfləklə üst-üstə düşmür, onlarla uyuşmur, hətta qrammatik mənasına görə adi üzvlərdən biri “təyin edilir”, cümlə üzvləri iyerarxiyası yaradılır, bu iyerarxiyanın “ağacı” və bu iyerarxiyanın zirvəsində ismi və ya feili olmasından asılı olmayaraq, cümlənin xəbəri qoyulur, cümlə üzvləri əvəzinə qovşaqlar tərtib olunur və s. Bütün bu problemlər nəinki Azərbaycan dilçiliyində, hətta dünya dilçiliyində, o cümlədən struktur dilçilikdə öz həllini tapmamışdır.

Araşdırılan məsələlər sırasına valentlik problemini də daxil etmək lazımdır. Valentlik problemi XX yüzilliyin əvvəllərində qaldırılarsa da, həmin əsrin 60-cı illərində nəzəriyyəyə çevrilsə də, bu sahədə hələ də həll olunmamış, mübahisəli məsələlər çoxdur. Azərbaycan dilçiliyində valentlik haqqında bir-iki yazını istisna etsək, yuxarıda sadalanan problemlər heç qaldırılmamışdır.

Sintaktik əlaqə sintaktik vahiddəki ünsürlərin qarşılıqlı əlaqəsinin ifadəsini göstərir, yəni sözlər arasında sintaktik əlaqələrin ifadəsinə xidmət edir. O, eyni zamanda cümlə və söz birləşməsinin sintaktik strukturunu yaradır, sözlərin leksik mənasının reallaşması üçün şərait yaradır. Bu baxımdan struktur dilçilikdə cümlədə sözlərin əlaqəsinin öyrənilməsi aktualdır. Bu əlaqələrin Azərbaycan dilçiliyində həlli baxımından bu iş aktual iş sayılır.

Araşdırılan mövzunun aktuallığı məhz ondadır ki, dissertasiyada bu məsələlər qaldırılır, araşdırılır, onların həllinə təşəbbüs göstərilir, onların həlli üçün müxtəlif modellər, sxemlər tərtib olunur. İrəli sürülən nəzəri fikirləri təsdiqləmək üçün müəllif Azərbaycan, rus, ingilis dilləri ilə yanaşı, bir sıra inkişaf etmiş dillərin materiallarından da istifadə etmişdir. Bu da dissertasiya işinin dəyərini artırır.

Müdafiyyə çıxarılan müddəalar:

- Struktur dilçilikdə sintaktik əlaqələri müəyyənləşdirməklə onun ənənəvi dilçilikdən tam fərqli olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Bunu əsas tutaraq qeyd etmək lazımdır ki, struktur dilçilikdə sintaktik əlaqələr iyerarxikdir.
- Struktur dilçilikdə söz və nitq hissələrinə ənənəvi dilçilikdə tam fərqli yanaşma nəzərə çarpır. İsim, sifət, əvəzlik – adlar kimi göstərilir, bütün bu nitq hissələri feildən asılı vəziyyətdədir. Sözlər tammənəli və tammənəli olmayan sözlərə bölünür. Söz sinifləri nitq hissələrinə sinonim götürülür.
- Struktur qayda və xətti qayda bir-birinə qarşı qoyulur. Cümlədə ünsürlər arasında olan əlaqələr nitq zəncirində xətti səciyyə daşıyır. Lakin cümləyə sintaqmatik prinsip tətbiq olunduqda onlar arasında əlaqələrin fərqi görünür.
- Cümlənin nominativ aspektinə, habelə predikat – aktant strukturlu cümlə üzvlərinə baxış fərqlidir. Əsas cümlə üzvləri anlayışı yerini vacib cümlə üzvləri (xəbər, mübtəda, tamamlıq) anlayışına verir, belə ki, sintaktik tipologiya bu üçüzvlü sxemi önə çəkir. Zirvədə xəbər durur, mübtəda və tamamlıq ona tabe olur. Zərflik periferiyaya daxil edilir, təyin təbiət etibarilə cümlə üzvü sayılmır, ancaq cümlənin bir hissəsi olur.
- Bütün dillərdə üst sintaktik səviyyə fərqlidirsə, dərin struktur bunun eyni olduğunu göstərir. Bunu müəyyən cümlənin digər dillərə tərcüməsi və qurulan sxemlərdə də görmək olar.
- Struktur sintaksisdə aktant və sirkonstant məsələsi mübahisəli məsələlərdən biridir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dilçi cümlədə aktantların sayını müxtəlif göstərir. Bu da dillərin müxtəlif qrammatik quruluşa malik olmasından irəli gəlir. Aktantlar nəzəriyyəsinə əsas məsələ semantik aktantlar və sirkonstantlar arasında hədd məsələsidir. Sintaktik meyar müəyyən sədd çəkməyə imkan yaradır.
- Valentlik ideyası kimyadan götürülərək son dövrlərdə dilçilikdə tətbiq olunur. Bu da sözlərin digər sözlərlə uyuşmasıdır. Müxtəlif

dillərdə feillərin semantik cəhətdən valentlik xüsusiyyətlərinin müqayisəsi bir dildən digər dilə transformasiya zamanı dillərin qrammatik formalarının daxili spesifikliyini və ümumiliyini aşkara çıxarmağa köməklik edir. Müasir dövrdə valentlik bir neçə dil səviyyəsini birləşdirən vacib kateqoriya olaraq ön plandadır.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqat işinin predmeti struktur dilçilik cərəyanının sintaksis məsələləridir.

Tədqiqat işinin obyektı. Tədqiqat obyektı struktur sintaksisdə sintaktik əlaqələrdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi klassik və struktur sintaksisdə irəli sürülən sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq və struktur sintaksisdə sintaktik əlaqələri dərinlən araşdırmaq, onların uğurlu və qüsurlu cəhətlərini aydınlaşdırmaq, qüsurlu cəhətləri aradan qaldırmaq üçün təkliflər hazırlamaqdır. Bu məqsədlə qarşıya aşağıda göstərilən konkret vəzifələr qoyulmuşdur:

- struktur sintaksisdə sintaktik əlaqənin mahiyyətini araşdırmaq, aydınlaşdırmaq və konkretləşdirmək;
- struktur sintaksisdə qrammatik kateqoriyaları müəyyənləşdirmək;
- struktur sintaksisdə cümlənin və hökmün sərhəd və münasibətlərini müəyyənləşdirmək və hüdudlandırmaq;
- sadə cümlədə feil qovşağını araşdırmaq;
- sadə cümlədə substantiv qovşaq məsələsini araşdırmaq;
- sadə cümlədə adyektiv qovşağının xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- sadə cümlədə zərf qovşağının özünəməxsusluğunu araşdırmaq;
- sözün valentliyinin sözlərin əlaqələnməsində müstəsna rolunu müəyyənləşdirmək;
- hərəkət feilləri timsalında Azərbaycan dili feillərinin valentliyini araşdırmaq;
- Azərbaycan dili feillərində valentlik dəyişən morfemləri müəyyənləşdirmək və onların xüsusiyyətlərini araşdırmaq.

Tədqiqat işində istifadə olunmuş metodlar. Tədqiqat işində aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur: 1) distributiv təhlil metodu; 2) müstəqim tərtibçilər metodu; 3) transformasiya metodu; 4) sxemləşdirmə metodu və 5) modelləşdirmə metodu. Bu tədqiqat işinin yazılmasında təsvir metodu üsullarından, habelə müqayisəli-tarixi və müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarının üsullarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbəyi. İşin yazılmasında dayaq və mənbə kimi L.Tenyer, Z.Harris, N.Xomski, Y.Q.Testeles, V.B.Kaseviç,

A.A.Xolodoviç, C.Fillmor, A.D.Stepanova və başqalarının əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bildiyimiz kimi, struktur dilçilik müəyyən mənada araşdırma obyektini kimi dilin strukturunu götürmüşdür, lakin bununla belə, dilin strukturunu, quruluşunu öyrənən hər cür dilçiliyi struktur dilçilik adlandırmaq olmaz. Məlumdur ki, dilçilik elmi yaranan məqamdan dilçilər dilin strukturunu araşdırmışlar. Lakin bununla belə hind və yunan dilçiliyindən bəri bütün dilçilik elmini *struktur dilçilik* adlandırmaq düzgün olmazdı. Struktur dilçilik öz tədqiqat obyektini, metod və üsulları olan dilçilik cərəyanıdır. Struktur dilçilik dilin daxili strukturunun öyrənilməsi, formalaşdırılması və modelləşdirilmiş dil hadisələrinə istinad edən xüsusi metodlar, xüsusən fərziyyəvi-deduktiv metodlar tələb edir.

Ənənəvi dilçilik, əsasən, substantivdir, struktur dilçilik isə, əsasən, relyasiondur. Dilin strukturalizmə qədərki araşdırılması dövrü obyektin xarici, material sisteminin təhlili ilə əlaqədardır. Struktur təhlil sisteminin daxilinə nüfuz etməyə - sistemin struktur tərtibinin gizli parametrlərini aşkara çıxarmağa səy göstərir. Bu da sistemin bu və ya digər dərəcədə material əyanılıqdan məhrum olmuş mücərrəd ünsürlərini aşkara çıxarır. Struktur dilçilik və strukturalizməqədərki dilçilik arasındakı ən böyük fərq budur. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki:

1. Dissertasiyada ilk dəfədir ki, struktur sintaksisdə sintaktik əlaqələr monoqrafik planda geniş şəkildə araşdırılır. İndiyədək bu mövzu Azərbaycan dilçiliyində araşdırılmamışdır.

2. Dissertasiyada qrammatik kateqoriyalar və nitq hissələri struktur dilçilik aspektində araşdırılmışdır.

3. İlk dəfə struktur dilçilikdə qovşaqların (aktant və sirkonstantlar problemi) xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur.

4. Valentlik nəzəriyyəsi tədqiq edilərək, Azərbaycan dili hərəkət feillərinin valentliyi əsasında Azərbaycan dili hərəkət feillərinin ilk valentlik lüğəti hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığı onun nəzəri əhəmiyyətini şərtləndirir; dissertasiya işi struktur sintaksis sahəsini əhatə edir. Dissertasiya gələcəkdə struktur sintaksisdə sahəsində elmi iş yazarlar üçün nümunə ola bilər. Təqdim olunan dissertasiyadan gələcəkdə struktur sintaksisə aid əsərlər, o cümlədən "Azərbaycan dilinin struktur sintaksisi" adlı əsər yazılarkən istifadə etmək olar. Bununla bərabər, əsər sözlərdə valentliyi və uyuşmanı nəzərə alaraq sözlərin valentlik lüğətlərinin tərtibində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın mövzusunda müxtəlif elmi konfranslarda məruzələrlə çıxış edilmişdir. Dissertasiya işinin ideya və məzmunu iddiaçının iki monoqrafiya, 6 xaricdə, 20 yerli mətbuatda dərc olunan məqaləsində və 3 tezisində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi “Tədqiqat işinin ümumi səciyyəsi”, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavədən ibarətdir. Dissertasiyanın sonunda Azərbaycan dili hərəkat feillərinin lüğəti əlavə olunmuşdur.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti və s.nəzərə çatdırılır.

Dissertasiya işinin I fəslı “Sintaktik əlaqənin mahiyyəti” adlanır. Bu fəsil dörd yarımbaşlıqdan ibarətdir: “Sintaksis və morfolojiya”, “Qrammatik kateqoriyalar”, “Sintaktik əlaqələr haqqında”, “Söz sinifləri”.

“Sintaksis və morfolojiya” yarımbaşlığında sintaksis və morfolojiyada araşdırılan məsələlərə qısa nəzər yetirilir. Bildiyimiz kimi, dilçilikdə *sintaksis* termini iki mənada işlənir: 1) dilin sintaksisi, yəni dilin sintaktik quruluşu, 2) qrammatikanın bir şöbəsi kimi. Qrammatikanın bir şöbəsi kimi sintaksis iki böyük bəhsdən ibarətdir: söz birləşməsi sintaksisi və cümlə sintaksisi¹. XX yüzilliyin 60-cı illərində mətn sintaksisi də buraya əlavə edilmişdir. Sintaksis bir-biri ilə bağlı olan sözlərdən ibarət söz birləşməsi və cümlələrlə məşğul olduğundan əlaqə anlayışı və onun ifadə üsulu sintaksisdə əsas məqamlardandır. Sintaksis qrammatikanın bir hissəsi olaraq, söz birləşməsi və cümlə kimi vahidlərlə iş görür².

Struktur sintaksis sahəsində tədqiqat apararkən, əvvəlcədən sintaktik strukturun xəbər və ya mübtədanın idarə edən kimi qəbul olunması, aktantların tamhüquqlu götürülməsi və ya onların iyerarxiyasının qəbul edilməsi kimi məsələlər ortaya çıxır. Belə ki, mübtədə və ya xəbərin idarəedən götürülməsindən sonrakı əməliyyatların necə aparılması haqqında sual ortadan çıxır.

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962, s. 3.

²Тестелец Я.Г. Введение в общий синтаксис. М.: Издательство РГГУ, 2001, с.19

Morfologiya və sintaksis arasında fərqi üzvi və qeyri-üzvi kimya arasında olan müqayisə etmək olar. Qeyri-üzvi kimyada molekul iyerarxiik təşkil olunmuş obyektir, lakin burada iyerarxiya sadədir və ünsürlər arasında iyerarxiya asanlıqla müəyyənəndirilir. Üzvi kimyada atomlar daha mürəkkəb iyerarxiik struktura malik molekullar yaradır və bu atomların keyfiyyət və kəmiyyəti haqqında məlumat üzvi maddənin strukturu və xüsusiyyətlərini təyin etməyə imkan yaratmır.

Sintaksis söz birləşməsi və cümlə haqqında elm kimi iki əsas vəzifə daşıyır: təsviri və izah (nəzəri). Sintaktik təsvir dil haqqında biliyin sintaktik komponentini səciyyələndirən qaydaları öyrənir. Bu qaydaların təşkil olunmasında qrammatik metadildən istifadə olunur. P.H.Matyu qeyd edir: “Sintaksisin məqsədi sözlərin necə “seçilməsi”, “birləşdirilməsi”ni öyrənmək, dilin müxtəlif konstruksiyalarının təhlili və onların cümlələr kimi birlikdə necə işlənməsini göstərməsidir”¹

Sintaksisin semantikaya müraciəti son yüzillikdə linqvistik tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır, belə ki, cümlənin formal və semantik strukturları arasında münasibətlərin öyrənilməsi cümlə üzvləri nəzəriyyəsini zənginləşdirmişdir. Bu, cümlə üzvlərinin sintaktik və semantik funksiyaları arasında münasibətlərin üzə çıxarılması, onların semantik potensialını təyin etməyə, cümlə üzvlərinin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin qarşılaşdırılması müxtəlif dillərdə onların tipoloji uyğunluq və fərqlərini ortaya çıxarmağa, onları xarici dillərin öyrənilməsi prosesində nəzərə almağa imkan yaradır. Bununla əlaqədar J.Petöfinin fikrini qeyd etmək istərdik: “Heç bir mürəkkəb linqvistik ifadəni sintaksissiz təsvir etmək olmaz, bununla belə, heç bir semantikanı sözdən daha yüksək səviyyədə sintaksissiz də təsvirə gətirmək mümkün deyil”².

“Qrammatik kateqoriyalar” yarımbaşlığında struktur sintaksisdə onlara münasibət nəzərə çatdırılır.

“Qrammatik kateqoriya müəyyən qrammatik mənanın paradiqmatik olanla xüsusi sözdəyişdirici şəkilçilərlə sistem şəklində ifadəsinə deyilir”³. İki səbəbdən bu təriflə razılaşmaq olmaz. Birincisi, bu tərif qrammatik kateqoriyanın yox, morfoloji kateqoriyanın tərifidir, çünki sözlərin dəyişməsindən, sözdəyişdirici şəkilçilərdən qrammatikanın yalnız morfolojiyə bəhsində danışılır. Qrammatik kateqoriya anlayışı morfoloji

¹Matthews P.H. Syntactic Relations. A Critical Survey. Cambridge University Press, USA, p.4

²Petöfi J.S.Semantique, pragmatique, theorie du texte//degrees. Bruxelles.1976, N10, B/11, p.115.

³Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. М.: Наука, 1977, с.65.

kateroqiya anlayışından genişdir, o, sintaktik kateqoriya anlayışını da ehtiva edir, çünki qrammatika morfolojiya və sintaksisin vəhdətidir. İkincisi, bu tərifdən belə çıxır ki, qrammatik kateqoriya təkcə şəkilçilərlə əmələ gəlir. Lakin dünyanın elə dilləri vardır ki, həmin dillərdə qrammatik kateqoriyalar digər qrammatik vasitələrlə də ifadə olunur. Buna görə də qrammatik kateqoriyaya verilən tərif belə ifadə etmək düzgün olardı: *Qrammatik mənanın paradigmatik planda xüsusi qrammatik vasitələrlə sistem şəklində ifadəsinə qrammatik kateqoriya deyilir.* Deməli, qrammatik kateqoriya əmələ gətirmək üçün 1) qrammatik vasitələrin mövcud olması və 2) həmin vasitələrin sistem təşkil etməsi zəruridir. Müəyyən dil hadisəsini ifadə etmək üçün dilin qrammatik vasitəsi yoxdursa, onda həmin dildə dil hadisəsindən qrammatik kateqoriya kimi danışmaq olmaz; əgər dildə müəyyən bir dil hadisəsini ifadə etmək üçün dilin təkcə bir qrammatik vasitəsi varsa, yenə də o dildə qrammatik kateqoriyanın mövcudluğundan danışmaq olmaz, çünki bu məqamda sistem mövcud deyil; sistem təşkil etmək üçün, heç olmasa, iki eyni və ya oxşar ünsürün olması vacibdir.

Qrammatik kateqoriyalar anlayışını daha yaxından nəzərdən keçirək. Dilçilikdə geniş istifadə olunan digər anlayışlar kimi qrammatik kateqoriyalar anlayışı da ümumi təyinat almamışdır. Daha geniş mənada bu termin təsnifatın müəyyən ifadəsi üçün istifadə olunur. Qrammatik kateqoriyalara bu cür münasibətə ən müxtəlif hadisələr, eləcə də nitq hissələri, müxtəlif struktur-semantik sinfləri aid etmək olar. Daha dar mənada qrammatik kateqoriya anlayışı spesifik qrammatik vasitələrlə ifadə olunan müəyyən qrammatik mənalardan məcmusu kimi izah edilir. Bununla belə qrammatik kateqoriyalara əksər hallarda, kəmiyyət, hal, mənsubiyyət, zaman və s. kimi morfoloji kateqoriyaları daxil edirlər.

“Sintaktik əlaqələr haqqında” adlanan bölmədə ənənəvi və struktur sintaksisdə olan sintaktik əlaqələr araşdırılır və onlar arasında fərqlər ortaya çıxarılır.

Dilin ünsiyyətə xidmət etməsi üçün dilin kiçik, mənalı vahidlərinin – sözlərin birləşib cümlələr əmələ gətirməsi zəruridir, zira ünsiyyətin – nitqin ən kiçik vahidi cümlədir. Sözlərin birləşməsi və cümlə əmələ gətirməsi üçün isə onların arasında müəyyən əlaqələr olmalıdır. Adətən, sözlər arasındakı əlaqələri iki tipə ayırırlar: 1) daxili, yaxud məna əlaqəsi və 2) xarici (formal), yaxud qrammatik (sintaktik) əlaqə.

Sözlər arasındakı məna əlaqələri təbiətdə mövcud olan obyektiv əlaqələrdir. Bu əlaqələr əşyalar, yaxud əşya və hadisələr arasındakı obyektiv münasibətləri göstərir. Əşya və hadisələr arasındakı belə obyektiv

məna əlaqələrinin sözlər arasında baş verən təzahürünü iki tipə ayırırlar: 1) predikativ əlaqələr və 2) qeyri-predikativ əlaqələr.

1. Dildə predikativ əlaqə mübtəda və xəbər arasındakı əlaqəni bildirir. Predikativ əlaqə feilin məkan, zaman və şəxs kateqoriyalarında, adların xəbərlilik, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarında təzahür edir.

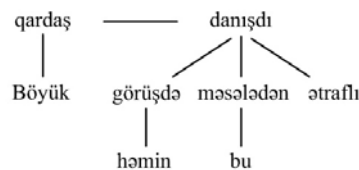
2. Qeyri-predikativ əlaqədə sözlər arasında xəbərlilik münasibəti olmur. Sözlər arasında qeyri-predikativ əlaqənin üç tipini göstərirlər:

a) obyektiv əlaqə - buna bəzən tamamlıq əlaqəsi də deyilir. Obyektiv əlaqədə təyinedici söz tamamlıq (obyekt) olur və təyin etdiyi sözün obyektini bildirir.

b) atributiv əlaqə - buna təyini əlaqə də deyilir. Bu əlaqədə təyinedici üzv atribut (təyin) olur. Bu əlaqədə təyinedici söz cümlənin feili xəbərindən başqa bütün digər üzvlərini təyin edir. Dünya dillərində atributiv əlaqə özünü ən çox müxtəlif cinsli söz birləşməsinin tərəfləri arasında göstərir: dünya dillərinin əksəriyyətində, adətən, söz birləşməsinin birinci tərəfi ikinci tərəfini təyin edir, lakin bəzi dillərdə (məsələn, fransız və fars dillərində) ikinci tərəf birinci tərəfi təyin edir (*bəradərə bozorg* “bəradər - qardaş”, *bozorg* “böyük” “böyük qardaş”).

c) relyativ əlaqə - bu əlaqədə təyinedici üzv, əsasən, feillə ifadə olunan üzvün (sözün) əlamətini göstərir. Buna görə də bəzi dilçilik ədəbiyyatında bu əlaqə zərflilik əlaqəsi də adlandırılır.

Tabelilik əlaqəsi sintaktik əlaqəyə girən sözlərdən birinin digərinə tabe olmasını, onu aydınlaşdırmasını, izah etməsini, onun əlamətini, müəyyən xüsusiyyətini göstərir, bir sözlə, sözlərdən biri aparıcı, tabeəddici söz, o birisi isə tabe olan, izah edən, aydınlaşdırıcı, asılı söz olur; məsələn, aşağıdakı cümlədə belə tabelilik əlaqəsi olduğunu göstərmək olar: *Böyük qardaş həmin görüşdə bu məsələdən ətraflı danışdı.*

Sxem

Ənənəvi dilçilikdə ifadə forma və vasitələrindən asılı olaraq, sadə cümlənin ayrı-ayrı üzvləri arasında tabelilik sintaktik əlaqəsinin üç tipi göstərilir: 1) uzlaşma; 2) idarə; 3) yanaşma ¹.

Müasir dövrdə sintaktik nəzəriyyənin inkişafı cümlə modellərinin axtarışı ilə davam etməkdədir. Bu cür cümlə modeli kimi leksik toplanmadan ayrılan hər hansı sxem, etalon, düstur və s. ola bilər. Son dövrlər cümlənin struktur modellərinin hazırlanması ilə həm struktur, həm də ənənəvi dilçiliyin nümayəndələri məşğul olur. Məhz hər iki dilçiliyinin əl-ələ verməsi ilə bu məsələlər həll oluna bilər.

“İngilis dilinin struktur sintaksisi” kitabının müəllifləri sintaktik əlaqələri tabeli və tabelsiz deyə iki qrupa ayırmamış, onları tabeli, tabelsiz, predikativ və nisbi sintaktik əlaqələrə bölmüşlər. Adı çəkilən əsərin müəllifləri cümlədə sözlər arasında sintaktik əlaqələri başqa rəqursdan, fərqli terminlərlə, lakin eyni məzmunla təqdim və şərh edirlər. Hər şeydən əvvəl, onlar cümlənin komponentləri arasındakı sintaktik əlaqələri iki qrupa ayırırlar: 1) yalnız cümlə hüdudları daxilində fəaliyyət göstərən sintaktik əlaqələr və 2) həm cümlənin daxilində, həm də onun hüdudları xaricində fəaliyyət göstərən sintaktik əlaqələr. Müəlliflər yazırlar ki, cümlənin komponentləri yalnız cümlə hüdudları daxilində fəaliyyət göstərən sintaktik əlaqələrlə birləşdirilir. Ənənəvi dilçilikdə mübtəda və xəbər cümlənin bir-birindən asılı olmayan iki baş üzvüdür. Lakin hələ XX yüzilliyin ortalarında (40-50-ci illərdə) Azərbaycan dilçisi Ə.Dəmirçizadə təkcə xəbəri cümlənin baş üzvü hesab edirdi, mübtədani isə xəbərdən asılı olan birinci dərəcəli üzv adlandırır. Biz də belə hesab edirik ki, onun dediklərində müəyyən qədər həqiqət vardır, lakin bu, mövzumuza aid problem olmadığı üçün burada bu haqda müzakirə açmaq fikrində deyilik.

Sintaktik əlaqələrdən danışarkən onunla əlaqədar olan daha bir məsələyə diqqəti cəlb etmək lazımdır: cümlə strukturunun genişləndirilməsində *sintaktik proseslər* adlanan hadisələr böyük rol oynayır. Bu məfhum dilçilik elminə Q.Q.Poçepsov tərəfindən gətirilmişdir.

A.M.Muxin, əsasən, A.M.Peşkovskinin təsnifatına üstünlük vermiş, onu daha da genişləndirmiş və sintaktik əlaqələri koordinativ – əlaqəli, subordinativ – ardıcıl tabeli, sosiativ və sosiativ – predikativ əlaqələr

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1959, s.7.

olaraq dörd tipə bölmüşdür¹. L.Yelmslev isə əlaqələr haqqında danışır, asılılığı funksiya kimi nəzərdən keçirir².

Sintaktik əlaqələrinin ifadə üsuluna gəlinə, yəni əlaqə forması məsələsinə gəlinə, o, müxtəlif dillərində müxtəlif cür həll olunur. Rus dilində tabelilik əlaqəsinin üç: yanaşma, idarə, uzlaşma növü göstərilir. Əgər L.Tenyerin terminologiyasından istifadə etsək, güclü idarə feilin valentliyi, aktantların mövcudluğu ilə, zəif idarə sirkonstantlarla bağlıdır. L.Tenyer aktantları sirkonstantlara qarşı qoyur. Bu qarşıdurmaya gəlinə, aktantlara münasibətdə sintaktik və semantik valentlik üst-üstə düşür. Sirkonstantlar sintaktik cəhətdən predikat mənalı sözə tabedir, semantik cəhətdən isə onu tabe edir. Bu belə bir tezisi təsdiqləyir ki, aktant semantik-sintaktik səviyyədə simmetrik qərar tapırsa, sirkonstant qərar tapa bilmir. Cümlənin üfüqi modeli belə olur:

V [A1, A2, A3....] C

Burada V feil-predikat, cümlənin zirvəsidir; A1, A2, A3 feilin semantik və sintaktik valentliyi dolduran subyektiv və obyektiv aktantı, C feilin sintaktik valentliyini dolduran sirkonstantlardır. Ənənəvi olaraq, aktant (adətən, A2, A3... mövqelərində) tamamlıqla, sirkonstant zərfliliklə uzlaşdırılır, əlaqələndirilir. Cümlə üzvləri nəzəriyyəsində tamamlığın prinsipial sinsemantikliyi və önlüklü zərfliyin yüksək avtosemantikliyi qeyd olunur. Bunlar birinciyə (tamamlığa) münasibətdə feilin semantik sintaktik valentliyini, ikinciyə (zərfliyə) münasibətdə feilin sintaktik valentliyini dəstəkləyir. İkinci dərəcəli cümlə üzvlərinin təsnifləyici səciyyəsi koordinatın müxtəlif sistemlərində kəşifir, çarpazlayır. Bu çarpazlaşma nöqtəsi də cümlə üzvləri sistemində sözyanı və qeyri-sözyanı zərflilik genişləndiricilərin və semantik sintaksis nəzəriyyəsində aktantlar və sirkonstantlar arasında hüdudlaşdırılması məsələsidir.

Sintaktik asılılıq həmişə antisimmetrik olur, yəni əgər X söz-forması Y söz-formanın zirvəsi olursa, buradan belə çıxır ki, Y söz-forması X söz-formasının zirvəsi deyil. Assimetrikliyi belə göstərmək olar:

$X \wedge Y \Rightarrow 1(Y \dashv X)$.

Burada \Rightarrow implikasiya münasibətini göstərir (məntiqi ardıcılıq), 1 isə inkarı göstərir.

¹ Мухин А.М. Структура предложений и их модели. Изд. «Наука», Л., 1968, с.76.

² Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. Перевод с английского. Серия «Лингвистическое наследие XX века», 2006, с. 230.

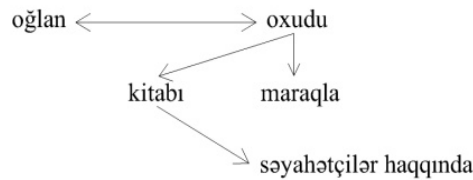
Belə bir sual doğa bilər: əlaqələr haradan gəlmişdir? Əlaqə anlayışı valentlik anlayışı vasitəsilə təyin edilir. Valentlik L.Tenyer tərəfindən dilçiliyə daxil edilmişdir. Cümlənin strukturunu feilin səciyyəsi təyin edir.

İ.P.Susov əlaqələrin səciyyəsi üçün aşağıdakı parametrlər relevant sayılır:

- 1) o, tək tərəfli və ya ikitərəfli istiqamət əlaqəsinə malikdir;
- 2) o, iki və ya daha çox ünsürü birləşdirir;
- 3) o, qovşağın tipi üzrə spesifikdir və ya istiqamətləndiyi qovşağın səciyyəsinə müəyyənləşdirir;
- 4) o, potensiallaşmış və ya reallaşmışdır;
- 5) o, paradigmatik və ya sintaqmatik kimi çıxış edir;
- 6) o, formal, məna və ya formal məna kimi təsbit olunur ¹.

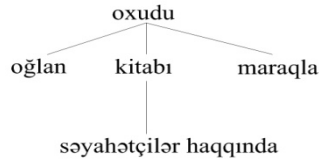
Bütün bu suallara cavab vermək üçün əlaqələrin statik və ya dinamik olması haqqında məsələ meydana çıxır. Bu suala cavab olaraq qeyd etməliyik ki, ənənəvi dilçilikdə bu əlaqələr statikdirsə, struktur dilçilik statik səciyyələrin dinamik təsvirini tələb edir.

İki cümləni nəzərdən keçirək: 1) *Oğlan maraqla səyahətçilər haqqında kitabı oxudu*; 2) *Səyahətçilər haqqında kitabı oğlan maraqla oxudu*. Ənənəvi sintaksis və struktur sintaksis bu cümlələrdə eyni əlaqələrin olduğunu qeyd edir.

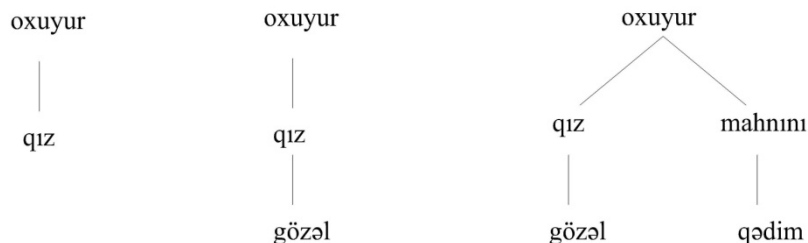
Yuxarıdakı sxemi nəzərə keçirərkən qeyd etməliyik ki, bu sxem ənənəvi dilçilikdə cümlə strukturunun açılmasını özündə əks etdirirsə, sonrakı sxem sırf L.Tenyerin konsepsiyasını açır.

¹ Сусов И.П. Введение в языкознание. М., Восток-Запад, 2006, с.17.

Bu cümlələrə sintaqmatik prinsip tətbiq olunanda onların arasındakı əlaqələrin fərqi görmək olar. Bu fərq özünü nədə göstərir? Birinci cümlədə *oğlan* və *maraqla səyahətçilər haqqında kitabı oxudu* seqmentləri arasında, ikinci cümlədə *səyahətçilər haqqında kitabı* və *oğlan maraqla oxudu* seqmentləri arasında struktur xətti çəkmək olar. Əgər birinci cümlədə *maraqla* sözü böyük əhəmiyyət kəsb etmirsə, ikinci cümlədə bu sözü götürməklə onun bütövlüyü pozulur. Beləliklə, iki cümlənin təhlili onların arasında olan sintaktik əlaqələri təyin etməyə imkan verir.

Klassik qrammatikada (sintaksisdə) mübtəda və xəbər cümlənin baş üzvləri hesab olunur. Onların arasında uzlaşma adlanan sintaktik əlaqə mövcuddur, həm də bu əlaqədə mübtəda idarəedici ünsür, xəbər isə ondan asılı ünsür kimi qəbul olunur. Struktur sintaksisdə sintaktik əlaqələrin fərqli iyerarxiyası qəbul edilir: sözlər arasında asılılıq münasibətləri əsasında əlaqələr müəyyənləşdirilir; başqa sözlə desək, yanaşma, idarə yaxud uzlaşma əlaqəsi olmasından asılı olmayaraq bir söz digərindən asılı olur. Hər əlaqədə yuxarıda duran ünsür aşağıda duran ünsürü birləşdirir. Struktur sintaksisdə yuxarıda duran ünsür tabeədən, aşağıda duran ünsür isə tabe ünsür adlanır. Məsələn, *Nərgiz oxuyur* cümləsində *oxuyur* sözü idarəədən, *Nərgiz* sözü isə tabe ünsürdür. Sintaktik əlaqəni göstərən xətt, klassik sintaksisdən fərqli olaraq, şaquli istiqamətdə olur, çünki o, idarəədən (yuxarıda duran) və tabe (aşağıda duran) ünsürlər arasındakı əlaqəni göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni bir söz eyni bir zamanda yalnız bir sözdən asılı ola bilər və başqa sözü tabe edə bilər. Lakin elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, prinsipcə tabe ünsür yalnız bir sözdən asılı ola bilər, idarəədən ünsür isə bir neçə tabe ünsürü idarə edə bilər. Deyilənləri *Qız oxuyur*, *Gözəl qız oxuyur* və *Gözəl qız qədim mahnını oxuyur* cümlələrində şərh edək:

Birinci cümlədə *qız* sözü *oxuyur* sözünə tabedir; ikinci cümlədə *gözəl* sözü *qız* sözündən asılıdır, eyni zamanda həmin söz *oxuyur* sözünə tabedir; üçüncü cümlədə *oxuyur* sözü eyni zamanda *qız* və *mahnını* sözlərini idarə edir, *gözəl* sözü *qız* sözündən asılıdır, *mahnını* sözü isə *qədim* sözünü idarə edir. Yuxarıda duran və aşağıda duran sözlər arasındakı sintaktik əlaqəni göstərən qrafik təsvir struktur sintaksisdə sxem adlanır. Beləliklə, cümləyə daxil olan sözlərin toplusu iyerarxiya əmələ gətirir.

“Söz sinifləri” adlanan yarımbaşlıqda struktur dilçilikdə nitq hissələri və söz sinifləri məsələləri diqqət mərkəzində durur. Son zamanlar bəzi struktur dilçilik ədəbiyyatında sözləri nitq hissələrinə təsnif etmək prinsipindən imtina edilir; məsələn, “İngilis dilinin struktur sintaksisi” əsərinin müəllifləri dilin lüğət tərkibindəki sözləri nitq hissələrinə görə yox, söz siniflərinə görə təsnif edirlər. Həmin əsərdə oxuyuruq: “Struktur modellərin əksəriyyətində dilin strukturu nitq hissələri terminlərində təqdim edilir, lakin söz sinifləri müəyyən sintaktik mənanın daşıyıcıları kimi nəzərdən keçirilir. İsim, feil və sair kimi morfoloji söz siniflərini və nominal, verbal, adyektiv və adverbial kimi mövqeli, yaxud sintaktik söz qruplarını fərqləndirmək təşəbbüsləri mövcuddur. Mövqeli söz sinifləri onların üzvlərinin cümlə strukturunda eyni sintaktik mövqe doldurması (tutması – N.Ə.) əsasında formalaşır. Nominallar sinfinə cümlənin xətti strukturunda feilin şəxsi formasının əvvəlində mövqe tutmağa qabil bütün sözlər, məhz şəxs, qeyri-müəyyən, sual əvəzlilikləri, substantivləşmiş sifətlər, cerund, infinitiv (və bu formaların başçılıq etdiyi, əmələ gətirdiyi – N.Ə.) söz birləşmələri daxil olur”¹.

“Bir çox cümlələrin struktur modellərində cümlənin strukturu nitq hissələri terminlərində verilmiş, söz sinifləri isə müəyyən sintaktik mənanın daşıyıcıları kimi nəzərdən keçirilmişdir. Morfoloji söz siniflərini: isim, feil və s. və sintaktik söz siniflərini: nominal, adverbial, verbal, adyektivi

¹Структурный синтаксис английского языка. Изд. Ленинградского университета, 1972, с.46.

məhdudlaşdırmaq cəhdləri olmuşdur”¹. Sintaktik söz sinifləri sözlərin bir qrupunun cümlə strukturunda eyni sintaktik vəzifə daşması haqqında fikrin əsasında formalaşmışdır. Cümlənin struktur modelini sözlərin sintaktik siniflərinin xətti zənciri şəklində təsvir etmək onun komponentləri arasındakı münasibətləri inikas etdirmir. Lakin ingilis dilini təsvir edərkən bu, mümkündür, belə ki, ingilis dilində cümlədə söz sırası sabitdir və cümlədə feilin şəxslə formasından əvvəl duran komponentin hansı rəmlə göstərilməsindən asılı olmayaraq, əksər hallarda o, mübtəda kimi qəbul edilir.

Hər hansı bir sözün yaranması onun kateqoriyalaşması ilə bağlıdır, hər bir söz müəyyən qrammatik sinfin üzvüdür. Sözün qrammatik sinfi müxtəlif dillərdə mövcuddur. Bu sinflərin ənənəvi – nitq hissələri adlandırılması bir qədər düzgün deyildir, belə ki, biz ümumiyyətlə nitq hissələri üzərində deyil, konkret dil vahidləri – sözlər üzərində tədqiqat aparırıq. Nitq hissələri leksik-qrammatik siniflər kimi tanınmaqdadır. Başqa sözlə desək, leksik-qrammatik anlayış bütövlükdə nitq hissələri kimi deyil, ayrılıqda olan söz ilə səciyyələnir.

L.Tenyer sözləri iki mühüm: tam mənalı “tam sözlər” və semantik cəhətdən “boş” və ya “tam olmayan sözlər”ə bölür. Birinci kateqoriyaya müəyyən semantik funksiya verilmiş sözlər daxildir, yəni bu sözlər şüurda bilavasitə əksini tapan müəyyən ideya ilə assosiasiya olunur. Beləliklə, fransız *cheval*, alman *Pferd*, ingilis *horse*, latın *eques*, Azərbaycan *at*, rus *лошадь*, talış *asp* və s. sözlər tammənalıdır, belə ki, onların forması, yəni onları əmələ gətirən fonemlərin (və ya hərflərin) məcmusu şüurda bilavasitə at haqqında təsvir yaradır.

İkinci kateqoriyaya semantik mənaya malik olmayan sözlər daxildir. Bu sözlər sadəcə olaraq, qrammatik alətdir, onların funksiyası semantik cəhətdən tammənalı olan sözlər kateqoriyasına işarə etmək, dəqiqləşdirmək, şəklini dəyişdirmək və onların arasında münasibət müəyyənləşdirməkdir. Məsələn, fr. *le*, alm. *das*, ing. *the* və s. sözlər tammənalı olmayan sözlərdir, belə ki, onlar şüurumuzda heç bir təsvir yaratmır.

L.Tenyer tammənalı sözləri bloklarda birləşdirir ki, bu bloklara bir və ya bir neçə boş söz daxil ola bilər. Boş sözlər struktur sintaksisdə problem yaratmır. Bu metodda iyerarxik strukturda cümlə qurulur, sözdüzəldici şəkilçilər aid olan sözdə qiymətləndirilir və cümlənin iyerarxik strukturuna

¹ Robert D. Van Valin, Randy J.Lapolla. Syntax: structure, meaning and function. Cambridge Univ.Press, 1998, p.77.

heç bir xələl gətirmir. L.Tenyer dörd blok kateqoriyanı önə çəkir və onları belə adlandırır: isimlər (O), sifətlər (A), feillər (İ) və zərflər (E).

De Qrot söz qruplarını tabeli və tabelsiz deyə ikiye ayırır. De Qrota görə, tabeli söz qrupunun strukturu ikilidir, yəni onun təyin edəni və təyin olunanı vardır. Təyin edən və təyin olunan nədir? Bu “buraxma testi” ilə təyin olunur: əgər qrupda olan söz buraxıla bilərsə, o, təyin olunandır. Bir çox hallarda bu introspeksiya metodu ilə təyin olunur.

II fəsil “Sadə cümlənin strukturu” adlanır. Bu fəsil “Cümlə nitq vahidi kimi”, “Struktur sintaksisdə cümlə modeli”, “Feil qovşağı”, “Aktantlar və sirkonstantlar”, “Substantiv qovşaq”, “Adyektiv qovşaq”, “Zərf qovşağı” kimi yarımbaşlıqlara bölünür.

“Cümlə bir nitq vahidi kimi” yarımbaşlığında cümlənin ümumi cəhətlərinə nəzər salınır. Bildiyimiz kimi, cümlə ən kiçik ünsiyyət (nitq) vahididir. Buna görə də dilçilik elmi yaranandan bəri cümlə, onun xüsusiyyətləri, hüdudları, cümlə üzvləri və cümləyə daxil olan, lakin üzvü hesab edilməyən sözlər, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, cümlənin quruluşu, sadə cümlənin müəyyən baxımdan tipləri, mürəkkəb cümlə və onun növləri, tabelsiz və tabeli mürəkkəb cümlələr, onların quruluşu və növləri, mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələr arasında əlaqə və münasibətlər və s. məsələlər dilçiləri maraqlandırmış və daim onların diqqət mərkəzində olmuşdur. Dilçilər həmişə cümlənin mahiyyətini araşdırmağa çalışmış, ona müxtəlif təriflər vermişlər.

XX əsrin 60-cı illərində cümlənin nominativ planı dilçilərin diqqətini cəlb etməyə başladı. Bu da dilçilikdə feilin əsas üzv kimi götürüldüyü cümlələrin olduğu bir çox nəzəri modellərin yaranmasına yol açdı. Bu da cümlənin nominativ aspektinə, habelə predikat–aktant strukturlu cümlə üzvləri probleminə baxışı dəyişdi.

1) Cümlədə feilin daha çox valentlik potensialına malik olmasını nəzərə alaraq, iyerarxik statusa əsasən mübtədə və tamamlığın ona tabe olması fikri irəli sürüldü.

2) Əsas cümlə üzvləri (mübtədə və xəbər) anlayışı ilə yanaşı, cümlənin vacib üzvləri (mübtədə, xəbər və tamamlıq) anlayışını irəli sürməyə imkan verir, belə ki, sintaktik tipologiya məhz bu üçüzlü sxemi önə çəkir.

3) Cümlə üzvləri arasında olan iyerarxiyanı belə təsvir etmək olar: zirvədə xəbər durur, mübtədə və tamamlıq ona tabe olur. Zərflik periferiyaya aid edilir, təyin təbiəti etibarilə cümlə üzvü sayılmır, ancaq cümlənin bir hissəsi olur. Təyinlərdə predikat statusunun olması etibarilə onları ikinci qaydanın predikatları kimi şərh edirlər.

“Struktur sintaksisdə cümlə modeli” yarımbaşlığında struktur sintaksisdə cümlə modelləri nəzərdən keçirilir. Göstərilir ki, cümlənin öyrənilməsi onun qrammatik təhlili ilə başlanır. Sintaktik təhlil cümlənin qrammatik strukturunun müəyyənləşməsi nəticəsində yaranan tədqiqat prosedurudur. Bu təhlili aparmaq üçün iki məsələni həll etmək lazımdır:

1) Cümləni onun tərkibində olan kiçik uzunluqlara bölmək lazımdır. Məsələn, *Gənc xanəndə məlahətlə oxuyur*. Bu cümlənin dörd sözdən ibarət olmasına əmin olmalıyıq: [Gənc], [xanəndə], [məlahətlə], [oxuyur]. Bu cümləni iki yerə bölək: 1. [Gənc xanəndə], 2. [məlahətlə oxuyur]. 1-ci hissəni “mübtədə qrupu”, 2-ci hissəni “xəbər qrupu” adlandıraraq. Bu cümləni [Gənc] və [xanəndə məlahətlə oxuyur] hissəsinə bölə bilmərik.

2) Cümlənin hissələri arasında münasibətləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Məsələn, *Gənc xanəndə* sözünün yanında təyindir, *məlahətlə* zərflidir, *oxuyur* isə xəbərdir.

Sintaktik təhlil tələb edir ki, dilçinin əlində sintaktik vahidlər və onları əlaqələndirən münasibətlər haqqında müəyyən siyahı olsun. Əgər belə bir siyahı mövcuddursa, bu o deməkdir ki, dilçinin cümlənin strukturunu haqqında nəzəriyyəsi mövcuddur və cümləni təhlil etdikdə onu materiala tətbiq edir. Sintaktik təhlil üçün sintaktik vahidlərin və onların münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarlarının olması vacibdir.

“Feil qovşağı” adlanan bölmədə feilin cümlədə əhəmiyyətini öne çəkərək, onun struktur sintaksisdə olan mövqeyindən bəhs edilir. Feilin nəzərə çarpan bir çox xüsusiyyətləri vardır. Feil əsas nitq hissələri içərisində ən mücərrəd mənaya malik olan bir nitq hissəsidir. Tədrisdə də bu özünü büruzə verir, belə ki, digər nitq hissələrini əyani surətdə öyrənmək asandırsa, feil bir o qədər çətinidir. Digər nitq hissələrində ifadə olunan məfhumlar əşya ilə birbaşa əlaqəlidir. Feil isə hərəkətlə bağlıdır, onda ifadə olunan hərəkət əşya hərəkətdə olarkən ortaya çıxır. Hərəkəti isə əyani olaraq öyrənmək asan deyildir.

Feillərin mənə çaları rəngarəngdir. Lakin mənə çaları feillərin hamısında eyni cür deyildir. M.Həspelməs və T.Müller qeyd edir ki, məhz feillər daha maraqlı, rəngarəng valentlik nümunələri və valentlik dəyişən əməliyyatlar göstərir¹. Feillərin mənə çalarının rəngarəngliyi və məhdudluğu onun işlənmə dairəsindən asılıdır. Daha dəqiq desək, bu, bilavasitə feilin ifadə etdiyi hərəkəti icra edən əşya ilə bağlıdır. Feilin semantik xüsusiyyətlərindən biri də onun məcazi mənə ifadə etməsidir.

¹ <http://wwwstaff.eva.mpg.de/~haspelmt/2005val.pdf>

Çoxmənalılığın həqiqi mənasından başqa, bütün mənaları az və ya çox dərəcədə məcazi mənə kəsb edir.

L.Tenyer qeyd edir ki, bir çox Avropa dillərində feil qovşağı cümlənin mərkəzidir və onu kiçik drama bənzədir. Belə ki, feil hərəkəti, prosesi göstərir. “Adil Turalı vurur” cümləsində proses *vurur* feili vasitəsi ilə ifadə olunur.

Sirkonstantlar hərəkətin baş verdiyi vəziyyəti göstərir. Məsələn, *Amil always puts his nose everywhere* “Amil öz burnunu hər yərə soxur” cümləsində iki sirkonstant vardır: *always* “həmişə” (vaxt) və *everywhere* “hər yərə” (yer). Sirkonstantlar zərf və ya onun ekvivalenti olur. Əksinə, məhz zərf cümlədə sirkonstantlar rolunu öz üzərinə götürür. Feil feil qovşağında, eləcə də feil cümləsində mərkəz rolunu oynayır. Beləliklə, o, bütün feil cümləsini idarə edən ünsürdür¹.

Fransız dilçiliyindən fərqli olaraq, ingilis dilçiliyində feil tammənalı və köməkçi feil qovşaqlarına bölünür. Ənənəvi dilçilikdə tammənalı feil qovşağına tamamlıq, zərflik daxil edilir. Bu təsnifat yeganə variant kimi nəzərdən keçirilməmişdir, bu ikisindən birini kənarlaşdıraraq, ancaq bir asılı ünsür saxlamağa cəhdlər edilmişdir. Lakin bu nöqtəyi-nəzər dilçilərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilməmişdir. Bu təsnifatın inkarı təsadüfi deyil, müxtəlif sintaktik ünsürlər kimi tamamlıq və zərfliyin feilə tabe olması müəyyən təsdiqləmə tapır, belə ki, feil nüvəsi tamamlıq və zərfliyə münasibətdə müxtəlif mürəkkəb xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. İsim qovşağı asılılığın atributiv statusunu, zərf qovşağı dərəcə zərfliyinin olmasını göstərsə, feil qovşağında formal meyarlar tam təyin olunmamışdır. Əgər substantiv, adyektiv və adverbial qovşaqlarda formal cəhət nüvənin morfoloji mənsubiyyətinə görə təyin olunursa, feil qovşaqlarında ənənəvi olaraq asılı vahidlərin təyini məna səviyyəsinə endirilir. Məsələn, *stop the car* və *stop three times* birləşmələri tabe ünsürlərin müxtəlif mənalarında çıxış edərək müxtəlif daxili sintaktik əlaqələr kimi təsnif edilir, belə ki, *car* əşya bildirir, *three times* hərəkətin neçə dəfə baş verdiyini göstərir.

“Aktantlar və sirkonstantlar” yarımbaşlığında aktant və sirkonstant arasında fərqlər ortaya çıxarılır. Aktantlar və sirkonstantlar terminləri L.Tenyer tərəfindən irəli sürülmüşdür, sonradan geniş işlədilər

¹ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., Прогресс, 1988, с. 117.

terminlərdir. Aktant situasiyanın aktiv iştirakçısını ifadə edir və predikatı sözün valentliyini dolduran mənə ünsürüdür. Bu terminlər dünya dilçiliyində az istifadə olunur, əsasən, fransız sintaktik nəzəriyyəsində, qismən də alman dilçiliyində işlədilir. Nüvə, aktantlar, sirkonstantlar, təyin sintaktik strukturun iyerarxiyasının dörd səviyyəsidir. Hər bir səviyyənin daxilində öz iyerarxiyası mövcuddur. Əsasən, aktantların iyerarxiyası məşhurdur. L.Tenyer üç aktantı fərqləndirir: birinci, ikinci və üçüncü – bu aktantlar mübtədə, vasitəli tamamlıq və vasitəsiz tamamlığa uyğun gəlir. Bununla belə, L.Tenyerin aktantlarının dərəcəsini hansı meyarla uyğun təyin etdiyini demək mümkün deyil. V.B.Kaseviç qeyd edir ki, konstruksiyada tərkibinə görə verilən aktantın buraxılması nə qədər zərərlidirsə, bu zaman onun dərəcəsi bir o qədər yüksək olur¹. Qeyd etmək lazımdır ki, ciddi meyarların olmamasına baxmayaraq müxtəlif tədqiqatçılar konkret hallarda aktantların iyerarxiik dərəcəsinin təyinində eyni fikrə gəlir. Sonradan aktantlar nəzəriyyəsi inkişaf etdikcə, semantik sintaksis üçün vacib olan semantik və sintaktik aktantlar arasında qarşıdurma nəzərə çarpır. Semantik nəzəriyyələrdə, əsasən, aktant terminin əvəzinə arqument termini işlədilir.

L.Tenyerin nəzəriyyəsində aktant sirkonstanta qarşı qoyulur. İndiki dövrdə “sirkonstant” termini semantik termin kimi işlədilir, yəni sintaktik aktanta qarşı qoyulur. Aktantdan fərqli olaraq, sirkonstantlar sözün təfsirinə aid deyil. Onlar predikat sözlərə qoşularaq situasiyanı daha da mənalandırır. Aktantlar nəzəriyyəsində əsas məsələ semantik aktantlar və sirkonstantlar arasında hüdu məsələsidir. Düzdür, qeyd etdiyimiz kimi, sintaktik meyar aktant və sirkonstant arasında müəyyən hüdu çəkməyə imkan yaradır, bununla belə, bu meyar heç də həmişə düzgün qoyulmur. Bu da məlum məsələdir ki, sintaksis sadə cümlənin semantik vacibliyini yaxşı modelləşdirmir.

Substantiv qovşaq. Fransız dilçiliyində hər hansı bir substantiv qovşaq cümlə əmələ gətirə bilər. Lakin bununla belə, L.Tenyer qeyd edir ki, əgər o, daha yüksək sintaktik vahidə tabe olmayıbsa, onun əmələ gətirdiyi qovşaq substantiv qovşaq adlanır. Substantiv qovşaqlar bir-birinin ardınca gələ bilər, belə bir üslub substantiv üslub əmələ gətirir². Məsələn: *Qarabağ. Şuşa. Vaqifin evi. И цветы, и шмели, и трава, и колосья; И лазурь, и полуденный зной; Двухэтажный дом. Веранда. Клумбы. Несколько скамеек и шезлонги.*

¹ Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. М.: Наука, 1988, с.95.

² Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., Прогресс, 1988, с.192.

Nüvədən bir neçə üzv asılıdırsa, onlar bir-biri ilə ya bilvasitə - *the lady's charming personality*, ya da aralıq üzvlərlə - *at the edge of the dance floor* - bağlı ola bilər. Ardıcıl idarə əlaqəli qovşaqlarda sintaktik səviyyələrin iyerarxiyası yaranır ki, bu da qovşağın sintaktik perspektivlərinin dərinləşməsinə gətirib çıxarır¹. Genişləndirmə həm ön mövqeli, həm də son mövqeli ola bilər.

De Qrot substantiv qrupu iki yarımqrupa bölür: 1) qeyri-predikat təyinatlı qruplar; 2) predikat təyinatlı qruplar. İkinci qrupda mübtəda baş roldadır, xəbəri təyin edir. Qeyri-predikat substantiv qruplarda 1) vurğu axırıncı sözün üzərində olur; 2) təyin edən söz baş olanı qabaqlayır.

Fransız struktur dilçiliyində sintaksisdən bəhs edən bütün dilçilər dildə (əslində fransız dilində) dörd qovşağın – substantiv qovşağın, feil qovşağının, adyektiv qovşağın və adverbial qovşağın mövcudluğundan danışirlar. Fransız dilçiliyindən fərqli olaraq, Danimarka dilinin sintaksisində əvəzlik qovşağının da olduğu qeyd edilir; bu barədə məlumatı G.Graffi öz əsərində qeyd etmişdir². Azərbaycan dilində əvəzlik qovşağına daha çox şifahi nitqdə rast gəlmək olar. Məsələn, *onların hamısı, bizdən bəziləri*.

“Adyektiv qovşaq” yarımbaşlığında adyektivin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Adyektiv qovşaq həm ön mövqedə, həm də son mövqedə işləyə bilər. Substantivyanı mövqə üçün prepozitiv genişlənmə adyektiv qovşağına məxsusdur – *a very handsome man* “çox gözəl/alicənab insan”. Sifət funksiyasında postpozitiv sifətlər həm sol, həm də sağ genişlənməyə malikdir: *the breathing just faintly audible in the stillness*.

Əgər sifətin tabe etdiyi ünsür kimi zərf çıxış edərsə, zərf öz növbəsində yalnız digər zərflə tabeliyində saxlaya bilər. İyerarxik pilləkənlə düşdükdə, nəzəri cəhətdən zərfin ona tabe olan zərflərin sayını azaltmağa ehtiyacı yoxdur.

çox	very	sehr	очень
gözəl	good	gut	хорошо

Sxemlərin formaları göstərir ki, iyerarxik pilləkənlə nə qədər aşağı düşməkdən asılı olmayaraq, tabe olan və idarə edən arasında struktur

¹Структурный синтаксис английского языка. Изд. Ленинградского университета, 1972, с.145.

²Graffi G. 200 Years of Syntax. John Benjamins Publishing Company, University of Pavia, Amsterdam-Philadelphia, 2001, p. 281.

münasibət sabit olaraq qalır. Əgər sifət tabe edən kimi zirvədə durursa, zərflər öz qovşaqlarını saxlamaq üçün bütün zərf variantlarından istifadə edir.

“Adverbial qovşaq” bölməsində zərf cümlələrinin xüsusiyyətləri araşdırılır. Substantiv, feil və sifətlə yanaşı zərf də feil qruplarında müstəqil çıxış edir və zərf qrupları əmələ gətirir. Bu qruplar struktur sintaksisdə zərf qovşaqları adlanır, zərf bu qovşaqlarda qrupun nüvəsidir, adverbial birləşmə əmələ gətirir və ondan asılı olan komponentlərə malikdir. Hind-Avropa dillərində adverbial birləşmələrdə zərfə münasibətdə asılı olan komponentlər həm ön mövqedə – sol genişlənmə (məsələn, ingilis dilində *very quickly, too soon*, rus dilində *очень хорошо, слишком поздно*), həm də son mövqedə – sağ genişlənmə (məsələn, ingiliscə: *quickly enough*), türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində asılı komponentlər zərfə münasibətdə ancaq sol genişlənmə (*olduqca yaxşı, çox pis*) kimi çıxış edir. Həm birinci, həm də ikinci halda zərf və onun komponentləri arasında əlaqə sxemlərdə üfüqi xətlə göstərilir.

Çox → pis

olduqca → yaxşı

Azərbaycan dilində zərf birləşmələrində asılı komponentlər həmişə sol mövqedə durur; belə birləşmələrdə ikinci komponent kimi yer, zaman və tərz-i-hərəkət zərfləri çıxış edir, məsələn: *evdən yuxarı, işıqdan tez, quş kimi tez, çox yavaş, səninlə yanaşı* və s.

Azərbaycan dili və hind-Avropa dillərindəki zərf birləşmələri arasında iki fərqləndirici məqama diqqət yetirmək istərdik:

1) Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində asılı komponentlər həmişə nüvə birləşməsini qabaqlayır, yəni asılı komponentlər həmişə zərfə münasibətdə sol mövqedə durur, hind-Avropa dillərində isə (məsələn, rus, ingilis dillərində) asılı komponent zərfə münasibətdə həm sol, həm də sağ mövqedə dura bilər: Az. *olduqca asta* (getmək), *çox yavaş* (qaçmaq), *könüldən uzaq*.

Rus. ön mövqedə: *очень быстро, слишком медленно*;

son mövqedə: *далеко от дома, рядом с тобой*;

İng. ön mövqedə: *too far, very close, a moment later*;

son mövqedə: *yesterday afternoon, tomorrow later*;

2) Hind-Avropa dillərində zərf ancaq zərfi idarə edirsə, yəni zərf birləşmələrində nüvədə asılı komponent ancaq zərf ola bilirsə, Azərbaycan dilində zərf birləşmələrində zərfdən başqa, struktur sintaksisdə substantiv adlanan isim, əvəzlik də asılı komponent ola bilər.

III fəsil “Valentlik” adlanır. Bu fəsil “L.Tenyer valentlik haqqında”, “Müasir dilçilikdə valentlik”, “Valentlik və nitq hissələri”, “Valentliyin

növləri”, “Hərəkət feillərinin valentlik xüsusiyyətləri”, “Azərbaycan dilində valentlik dəyişən morfemlər” yarımbaşlıqlarına bölünür.

“L.Tenyer valentlik haqqında” adlı yarımbaşlıqda L.Tenyerin valentliklə bağlı fikirləri araşdırılır. Valentlik məsələsi müasir dövrdə yenidən vüsət tapsa da, bu məsələnin ilk dəfə kim tərəfindən irəli sürüldüyü mübahisəlidir. Bəziləri C.D.Kasnelsonun, digərləri A.B.Qrotun bu məsələdə birinci, pioner olduğunu söyləyirlər. Bu fikrin ilk dəfə L.Tenyer tərəfindən irəli sürüldüyünü qeyd etsələr də, bizim fikrimizcə, bu anlayış ilk dəfə İsveçrə dilçisi F.de Sössür tərəfindən dilçiliyə gətirilmişdir. “Bəzi dilçilər *valeur* sözünü dəyər kimi tərcümə edir, amma dildə siyasi iqtisad, incəsənət, etika və s. elmlərdə olduğu mənada yoxdur”¹. Y.V.Loya Çikobavanın ardınca “valentlik” terminini işlədir. Biz V.Y.Loyanın fikri ilə razılaşıırıq. Buna görə də valentlik məsələsi haqqında F.de Sössürün də fikirlərini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı. Onun dilçilik nəzəriyyəsinə dil işarəsinin valentliyi mühüm məqamlardan biridir. F.de Sössür problemin valentlik anlayışına üstünlük verməklə yanaşılmalı olduğunu qeyd edir.

F.de Sössürün nəzəriyyəsinə nəzərdən keçirən hər kəs müşahidə edə bilər ki, onun konsepsiyasında müasir mənada valentlik barədə ideya yoxdur. Lakin bizim fikrimizcə, lingvistik dəyər dedikdə, o, valentlik barədə danışır. Düzdür, birbaşa olaraq bu, termin kimi onun əsərində öz əksini tapmır. Amma ideya məhz onun tərəfindən irəli sürülmüşdür.

L.Tenyer feili qarmaqlı atoma bənzədir, yəni, müəyyən mənada, feil ətrafında saxlaya biləcəyi aktantlara uyğun olaraq az və ya çox dərəcədə qarmaqlara malikdir. Qarmaqlarının sayı onun idarə edə biləcəyi aktantlarla bağlıdır. Bununla bərabər o, qeyd edir ki, hər hansı bir feilin həmişə uyğun aktantlarla bağlı olması vacib deyil, yəni valentlik boş da ola bilər². Bu fikri təsdiqləmək üçün fransız dilində *chanter* feilini misal gətirirək qeyd edir ki, o, ikinci aktantsız da keçinə bilər, *Alfred chante* “Alfred oxuyur” və *Alfred chante une chanson* “Alfred mahnı oxuyur”.

L.Tenyer məsələni düzgün qoymuşdu, lakin onun dərin tədqiqini verməmişdi, sonradan valentlik nəzəriyyəsi bir çox müasir dilçi tərəfindən inkişaf etdirildi. Lakin bu məsələyə marağın artması, onun bir çox dillərin müqayisəsi nəticəsində araşdırılması bir çox problemlərin ortaya çıxmasına da səbəb oldu.

¹Лоя Я.В. История лингвистических учений. М., Высшая школа, 1968, с.139.

²Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., Прогресс, 1988, с.71.

“Müasir dilçilikdə valentlik məsələsi” bölməsində dilçilikdə valentliyə nəzər yetirilir. Bildiyimiz kimi, valentlik kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi mürəkkəb prosesdir, bu prosesdə dilin səviyyələrinə xas xüsusiyyət iştirak edir. Bu, bir növ, nitqin əmələ gəlməsi prosesinin düzgün izahına kömək edə bilər. Belə ki, buraya bütün feili konstruksiyaların korpusunu daxil etmək olar.

Bununla belə, bəzi suallar nəzərə çarpır. Birinci sual “valentlik” termininin şərhilə bağlıdır. “Valentlik” anlayışı təkə feilə, yoxsa digər leksik-semantik qruplara da şamil edilməlidir? Əgər cavab müsbətdirsə, onda bu anlayış hansı leksik-semantik qruplarla uyğundur? Bu anlayışı morfoloji, söz və cümlə səviyyəsinə qədər genişləndirmək olar, yoxsa o, daha dar çərçivədə qavranılmalıdır? Bu, bir növ, hansı əsasın götürülməsi ilə bağlıdır. Lakin dilçilər “valentlik” anlayışını müxtəlif cür şərh edir, bu da terminin düzgün anlanmasında müəyyən çətinliklər törədir.

İkinci sual valentlik nəzəriyyəsində sintaksisin semantika və ya semantikanın sintaksislə qarşılıqlı nüfuzunun necə baş verməsinə aiddir.

Üçüncü problem ekstralingvistik faktorların valentlikdə öz əksini tapması ilə bağlıdır. Bu zaman şərtlərdən asılı olaraq fərdi səciyyəli hadisələr arasındakı əlaqələrdən söhbət gedir. Bu məsələ ilə əlaqədar L.P.Zinder yazır ki, sözlərin bir-biri ilə uyurluğunun leksik mümkünlüyü lingvistik hadisə deyil, bu cəmiyyətin həyat tərzilə bağlıdır¹. Məhz bu səbəbdən o, ərazi və zaman kimi dəyişkəndir. Bu zaman valentliyin leksik və qrammatik qanunauyğunluqlarını qarşılaşdırmaq lazımdır. Belə ki, onlar hər bir ayrıca dildə müəyyən dayağa əsaslanır. Leksik qanunauyğunluqlar müəyyən müntəzəmliyə malikdir, qrammatik formalar isə hər bir dil üçün fərddir. Leksik valentlik universal səciyyə daşıya bilər, o, nəinki müxtəlif dillərdə müxtəlif ola bilər, hətta eyni bir dildə yer, zaman, sosial şərtləri ilə əlaqədar müxtəlif ola bilər.

Məntiqi münasibətlər cümlənin strukturunda semantik münasibətləri göstərir və bir növ, predikatın məntiqi varlığını əks etdirir. Məsələn: *avtomatlaşmaq* feili biryerli predikata işarə edir, amma *avtomatlaşdırmaq* feili artıq ikiyerli predikata işarə edir.

Semantik komponentlərin uyurluğu semantik valentliyi müəyyənləşdirmək üçün əsasdır. Məsələn: *asmaq* feilini götürək: *asmaq* – asan. Bu rolu insan yerinə yetirir, yəni nə heyvan, nə də mücərrəd mənalı mübtədanın bu rolu yerinə yetirməsinə imkan yoxdur.

¹ Зиндер Л.Р. О лингвистической вероятности. Вопросы языкознания, 1958, № 2, с.123.

Valentliyin semantik aspektdə öyrənilməsi hal qrammatikasının inkişafı ilə bağlıdır. Açıq mövqelərin doldurulmasına məhdudiyyət qoyulması hal qrammatikasıdan götürülmüşdür. Bu da əks reaksiya törətdi, belə ki, C.Fillmor nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək feilə daha çox rol verdi. O qeyd edirdi ki, hər bir qrammatik cümlə dərin struktura malikdir və bu strukturda cümlədə bir-biri ilə xüsusi münasibətdə olan feil üstəgəl bir neçə ad qrupu mövcuddur.

Sintaktik valentlik qrammatik sinif və ya yarım sinfin nümayəndəsi kimi verilən sintaktik ünsürün valentliyi. Leksik valentlik sintaktik valentliyə müəyyən məhdudiyyət qoyur. Buna görə də dillərdə sintaktik valentliyin leksik variantlığından danışmaq olar. Məna növləri ilə birlikdə sintaktik valentlik formal təyinin müəyyən üsullarının morfoloji səviyyədə çoxformal təcəssümüdür. İdarə, yanaşma və uzlaşmanı valentlik əlaqələrinin təyini üçün olan morfoloji proses kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Dilləri sintaktik aspektdə öyrənərkən, leksik, morfoloji variantlıqdan yayınmaq lazımdır, amma bununla bərabər, bu səviyyələrin verilənlərindən də istifadə etmək düzgün olardı. Sintaktik valentliyi, xüsusən, vacib və fakültativ valentliyi məhdudlaşdırmaq lazımdır. Bu məhdudlaşdırma nitqdə deyil, dil səviyyəsində mümkündür. Vacib valentliyin bir sintaktik sinfin üsürlərinin digər sinfin üsürlərini ehtimal etmək kimi xüsusiyyəti vardır. Dil valentliyi təkcə feillərə xas deyil. Feil ona tabe olan substantiv üsürləri ehtimal edir, sifət ona tabe olan ismi, zərf isə feilə tabeçiliyi ehtimal edir. Dil münasibətləri planında belə valentlik vacib valentlikdir. Dil ünsürü kimi isim ona tabe olan heç bir sifəti ehtimal etmir, eləcə də feil, sifət, zərf onlara tabe olan zərfləri ehtimal etmir. Bu zaman dil valentliyi fakültativ olur. Bu, mümkün, lakin vacib əlaqə deyil. Bu zaman verilən söz siniflərinin semantikasi ilə digər sinfin üsürləri müəyyənləşdirilir. Burada valentlik əlaqələrinin müxtəlif istiqamətliyini görmək olar. Əgər isimlə feil birləşməsində vacib dil əlaqəsi sintaktik cəhətdən asılı ünsürdən tabe edən ünsürədirsə, sifətlə isim, zərflə feil birləşməsində əlaqə tabe edən ünsürdən asılı ünsürədir.

Semantik valentlik həmişə vacibdir. Nitq valentliyi isə verilən konkret sözün digər konkret sözü cəzb etmək xüsusiyyətinə deyilir. Nitq valentliyində vacib və fakültativ valentlik növləri mövcud deyil. Nitqdə hər hansı sintaktik əlaqə aktualdır. Bununla belə fakültativ dil valentliyi nitqdə vacib olana çevrilir. Əgər nitqdə feil və isim, isim və sifət, feil və zərf arasında vacib əlaqə bir istiqamətlidirsə, nitqdə tabeli qrupun hər iki termini bir-birini ehtimal edir.

“Valentlik və nitq hissələri” yarımbağlığında valentliyin nitq hissələrində olan xüsusiyyətlərinin ortaya çıxarması məsələsinə araşdırılır. Nitq hissələri sistemində valentlik münasibətlərinin nəzərdən keçirildikdə nitq hissələrinin uyurluğu məsələsinə diqqət yetirilməlidir. Bir nitq hissəsinin digər nitq hissəsi ilə uyurluğu dilin müəyyən qanunauyğunluqları ilə müəyyənləşdirilir. Bu qanunauyğunluqların əsasında nitq hissələrinin xassələri müəyyənləşdirilir, məhz bu xassələr onları bir-biri ilə birləşdirir. Nitq hissələrinin valentliyi bütün bu xassələrin məcmusudur. Dilçilikdə bu xassələr nitq hissələrinə məxsus bəzi struktur və qanunları ilə təsvir olunur. Valentlik müəyyən uyurluq nümunələrinə görə formalaşmış nitq hissələrinin xüsusiyyətlərinin məcmusudur. Bu, eyni zamanda bu nümunələrin uyurluğu və nitq zəncirində onların yerləşdirilməsi qanunauyğunluqlarına əsaslanır.

Qeyd etməliyik ki, uzun illər valentlik nitq hissələrindən tək-cə feilə tətbiq edilirdi. Bu, digər nitq hissələrinin valentlik xüsusiyyətlərinin və onların valentlik strukturunda yerinin yetərinə öyrənilməsinə gətirib çıxardı.

Dilçilikdə valentlik məsələsinin nəinki əsas nitq hissələrinə, hətta köməkçi nitq hissələrinə aid olduğunu da qeyd edirlər. Bu baxımdan dilçilikdə iki istiqamət formalaşır. Bir qrup dilçi köməkçi nitq hissələrində valentlik xüsusiyyətini inkar edir və bunu nitq hissələrinin və cümlə üzvlərinin tərkibində köməkçi sözlərin sinsemantik səciyyəsi ilə izah edir. İkinci qrup isə valentlik xüsusiyyətinin köməkçi sözlərə də aid olduğunu qeyd edir. Demək lazımdır ki, köməkçi sözlərin sinsemantik səciyyəsinə baxmayaraq, onların fərdi qrammatik mənaları vardır, valentlik anlayışı sintaktik səviyyə ilə məhdudlaşmır, onun məntiqi və semantik səviyyələri də mövcuddur. Birinci istiqamət L.Tenyer və onun davamçıları tərəfindən dəstəklənirsə, ikinci istiqamət B.A.Abramov, A.A.Bekbalayev, K.S.Saqınbayev və başqaları tərəfindən dəstəklənir.

“Valentliyin növləri” adlanan bölmədə valentliyin növləri nəzərdən keçirilir. Tədqiqatçılar daxili valentlikdə məna cəhətdən məlumatın konkret məzmununu təhlil edir, onların predikatla bağlı aktantlarının sayını nəzərdən keçirir, onlarla əlaqəli məzmunu öyrənməyə çalışırlar. Predikatlar həm denotatların əqli modelidir, həm də dil strukturlarını ötürən məlumat modelidir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, feilin valentlik nöqtəyindən nəzərdən mümkün aktantlara münasibəti qrammatikada tərz adlanır. Nəticə etibarilə feilin tərz xüsusiyyətləri onun aktantlarının olmasından asılıdır.

Müasir dövrdə valentlik geniş anlamda başa düşülür, hər bir dil üçün spesifik hadisə kimi sözlərin ümumi uyarlıq bacarığı və vahidlərin səviyyələri fərqləndirilir, sözlərin qrammatik qanunauyğunluqlarını əks etdirən nitq hissələrinin potensiyası, sözün semantikasını ilə bağlı leksik valentlik, onun reallaşmasını təyin edən səciyyəsi açılır.

Beləliklə, valentlik sözlərin qarşılıqlı əlaqəsini təşkil edərək, onların arasında sintaktik əlaqəni, yəni canlı nitqi təmin edir, digər tərəfdən, valentlik təsiredici qüvvəyə çevrilərək, sözlər arasında sintaktik əlaqəni reallaşdırır. İ.Kuçkartoyev haqlı olaraq qeyd edir ki, valentlik nəzəriyyəsi feilin cümlə konstruksiyalarında işlənmə imkanlarının öyrənilməsi bazasında formalaşır¹.

Valentliyin bütün növlərinin bir-biri ilə sıx əlaqədə olduğunu qeyd etmək lazımdır. Lakin bu əlaqələr eyni deyil. Məsələn: “to help” və “to support” feillər mənə məzmununa görə identikdir, lakin sintaktik reallaşmada bir-birindən fərqlənir: *to help* + yönlük hal, *to support* + təsirlik halı. Bu misalları digər dillərlə müqayisə etmək olar: alman dilində: *helfen* + yönlük hal, *unterstützen* + təsirlik halı, Azərbaycan dilində: *kömək etmək* + yönlük hal, *dəstəkləmək* + təsirli hal.

Valentliyin müxtəlif növləri olduğunu da qeyd etmək lazımdır: aktiv və passiv, daxili və xarici, sıfır və zərflə, ümumi və bəsit, potensial və reallaşmış, kateqorial və individual (fərdi), kauzal, mediativ, final, respektiv və s.

L.N.Zasorina, V.P.Berkov, M.D.Stepanova, Q.Helbiq aktiv və passiv valentliyi ayırmışlar. İlk dəfə olaraq L.N.Zasorina və V.P.Berkov valentliyi aktiv valentliyə - idarə edən sözə və passiv valentliyə – asılı olan sözə bölmüşlər². Aktiv valentliyə isim, feil kimi nitq hissələri, passiv valentliyə isə sifət, zərf, önlük, bağlayıcı (situasiyanın ikinci dərəcəli iştirakçıları və ya sironstantlar) kimi nitq hissələri malikdir. Aktiv valentlikdə hərəkət bir aktantdan digərinə keçir.

Nəticə etibarilə deməliyik ki, bir aktantın olması ilə aktiv valentliyi görmək olar. Birinci aktantın göstərilməsi üçün vasitələr (hal kateqoriyası olan dillərdə) cümlədə feil olmadıqda belə aktiv valentlik göstərir. O, avtomatik olaraq ikinci aktantın mövcudluğu ilə təyin olunur. Nümunə kimi, “Nə?” danışıq ifadəsini misal götürək. Bunu situasiyadan asılı olaraq

¹ Кучкартаев И.К. Значение слова и его валентность. Ташкент, Фан, 1977, с. 54

²Берков В.П., Засорина Л.Н. Понятие валентности в языке// Вестник Ленинградского университета. Серия истории, литературы и языка. 1961, вып.2, № 8, с.133.

“Siz nə danışırırsınız?”, “Siz nə edirsiniz?” və s. kimi ifadə etmək olar. Feil olmadığından birinci aktantın hərəkət xarakterini təyin etmək olmaz. Buradan belə çıxır ki, feil yalnız aktiv ola bilər, belə ki, hər iki aktant nəzərə çarpır. Aktiv valentlik ondan asılı olan müəyyən vahidləri özünə tabe etmək qabiliyyətini göstərir. Aktiv valentlikdən fərqli olaraq, passiv valentlik tabe olunan vahid kimi təzahür edir. *Smiling face* “gülər üz” birləşməsində *smiling* sözü *face* sözünə münasibətdə passivliyi göstərir. Təyin olunur ki, passiv valentlikdə bir aktantın hərəkəti digər aktant tərəfindən yerinə yetirilir. Passiv valentlik aktiv valentliyin əksidir, belə ki, hərəkət əks istiqamətdə gedir. Aktiv valentlikdə hərəkət birinci aktantla başlayırsa, passiv valentlikdə hərəkət birinci aktantda bitir.

Daxili və xarici valentliyin formal və semantik tərəfləri vardır. Daxili valentlik iki planda nəzərdən keçirilir: formal-morfoloji və semantik. Formal-morfoloji valentlikdə eyni və ya ayrı-ayrı affikslər müəyyən nitq hissəsinin əsasları ilə uyşur. Formal-morfoloji valentliyin öyrənilməsi sinonimik sıra, sinonim cütlüyün üzvləri üçün səciyyəvi olan ümumi düzəltmə əsasları önə çıxarmağa, affikslərin seçilmiş cərgəsini təyin etməyə imkan yaradır, belə ki, törəmə əsaslar müəyyən affikslərlə törədiciilik vermir. Digər vacib faktorlardan biri də affikslərin sistem-kateqorial mənalarının təyiniyədir ki, onlar bu və ya digər sinfin düzəltmə əsaslarına təsir göstərir¹.

Bir sıra dilçilik ədəbiyyatında dillərdə xarici valentlik dedikdə feil nəzərdə tutulur, bu da onun cümlədə aparıcı rolu ilə əlaqədardır. Daxili valentlik onu təşkil edən üsürlərin birləşməsi qanunauyğunluğu kimi anlaşılır. Burada söhbət sözün leksik əsasının üsürlərindən gedir. Daxili valentlik də iki planda nəzərdən keçirilir: formal-morfoloji və semantik. Semantik valentlik də dərin sintaktik struktur qovşaqlarında daxili valentlik kimi linqvistik faktorları əks etdirir.

Məzmunlu valentlik universaldır, formal valentlik isə dildən dilə dəyişir və idioetnik səciyyə daşıyır. Onu ehtimal etmək lazımdır. Məzmunlu valentliyin dəyişməsi onun mənasının dəyişməsini göstərir. Məzmunlu valentlik tərz dəyişikliyinə az məruz qalır, məsələn: *öldürmək – öldürülmək* agens, qurban və aləti ehtimal edir.

“Yazmaq” feilini götürək. *Mən məktub yazıram*. Bu cümləni ingilis, rus və alman dillərinə tərcümə edək: *I write a letter. Я пишу письмо. Ich schreibe den Brief*. Tərcümədən görmək olar ki, cümlənin subyekti digər

¹Ефимов Р.В., Каравашкин В.И. Внутренняя валентность слова, теория и практика. 1977, с.85.

dillərdə də eyni tərcümə olunur, hətta hərəkətin obyektə yönəlməsində də eyni obyektin olduğunu görmək olar.

V.V.Burlakova sıfır və zərflə valentliklərin mövcudluğundan danışır. O, sıfır valentliyi belə izah edir: “Müasir dilçilikdə sıfır anlayışı birmənalı və müxtəlif cür şərh edilir. Lakin bu ünsürün riyazi təfsirinə əsaslanaraq, hesab etmək olar ki, dilçilikdə sıfır müəyyən yerin dolu olduğunu göstərən mövqə vahididir”¹.

“Hərəkət feillərinin valentlik xüsusiyyətləri” adlanan yarımbaşlıqda hərəkət feillərinin qısa tarixinə nəzərə salınaraq onun valentlik xüsusiyyətləri önə çəkilir. Hərəkət feillərinin öyrənilməsi N.İ.Qreç, Q.P.Pavski tərəfindən başlanmış, V.A.Boqoroditski, A.A.Şaxmatov tərəfindən “hərəkət feilləri” termini irəli sürülmüşdür. A.M.Peşkovski, V.N.Sidorov, V.V.Vinoqradov, P.S.Kuznesov da onu inkişaf etdirmişlər. P.S.Kuznesov “hərəkət feilləri” terminini rus dilinin akademik qrammatikasına daxil etmişdir. Hərəkət feilləri bir çox tədqiqatın mövzusunə çevrilmişdir.

Predikativ sözdə yeri və səciyyəni təyin edən, bununla da cümlənin çevrilmə mümkünlüyünü, eləcə də atributiv qrupunu həll edən sintaktik valentlikdə predikativ sözdə paradigmatik xüsusiyyətlərə işarə edən birləşməni fərqləndirmək lazımdır. Predikativ sözə aid xüsusiyyət xətti sırada alternativ səciyyə daşıyır. Beləliklə, hərəkət və ya məkanda hərəkət edən predikat hərəkətin istiqamət və qeyri-istiqamət xüsusiyyətinə malik ola bilər. Birinci halda hərəkət əvvəlcədən müəyyən məqamda məhdudlaşır və verilən məqamda daxili məqsədə malikdir. İkinci halda isə hərəkət istiqamət məzmunlu deyil. Əgər müəyyən istiqamət mövcuddursa, orada daxili məqsəd yoxdur. Rus dilində “müəyyən” və “qeyri-müəyyən” növlü hərəkət feillərində fərq nəzərə çarpır, məsələn: *идти — ходить*.

Türk dillərinin, o cümlədən, Azərbaycan dilinin feillərinin semantik təsnifatı ilə bir sıra dilçilər (N.M.Dmitriyev, V.M.Çistyakov, Z.Bakayeva, L.N.Xaritonov, V.F.Veşşilova, Ə.R.Tenişev, A.A.Yuldaşev, K.M.Musayev, N.Z.Hacıyev, A.A.Koklyanova, M.H.Hüseynzadə, Z.İ.Budaqova, R.Xəlilova, H.K.Quliyev, S.Ə.Rzayev, Q.Cəfərov və başqaları) məşğul olmuşlar. Düşünürəm ki, bu təsnifatların ən yığcamı, ən müfəssəli və ən dəqiqi H.K.Quliyevin təsnifidir. Bu təsnif hamıya məlum olduğu üçün onu burada verməyi lazım bilmədim.

¹Бурлакова В.В. Синтаксические структуры современного английского языка. М., Просвещение, 1984, с.57.

Məncə, həmin təsnifatdakı, habelə digər təsniflərdəki iş feilləri və hərəkət feilləri maddələrini birləşdirmək olardı, çünki hər hansı bir iş hərəkətsiz görülməz. Lakin iki səbəbdən mən bu məsələ haqqında söhbət açmaq istəmirəm. Birincisi, türk dillərinə aid bütün qrammatika kitablarında və xüsusi tədqiqat əsərlərində bu təsnifat qəbul edilmişdir. İkincisi, bu problemin mövzumuza heç bir dəxli yoxdur.

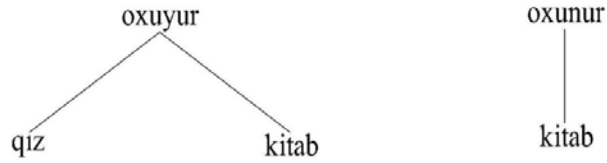
Müasir türkologiyada hərəkət feillərinin bütün dilçilər tərəfindən qəbul edilmiş semantik təsnifi belədir:

1. Hərəkətin üsulu feilləri (istiqlal bəyən bildirmədən üsulu adlandırılır);
2. Hərəkətin üsulu və istiqamətini bildiren feillər;
3. Hərəkətin üsulu və istiqamətini göstərmədən prosesə işarə edən mücərrəd mənalı feillər.

“Azərbaycan dili feillərində valentlik dəyişən morfemlər” yarımbaşlığında morfemlərin sözə (feilə) artırıldıqda onun valentliyini dəyişməsi məsələləri araşdırılır. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bir sıra morfemlər mövcuddur ki, onların bir qismi (-ıl, -ın, -ış, -t, -dır) türkoloji ədəbiyyatda feilin (qrammatik) məna növlərini düzəldən şəkilçiləri adlandırılır, bir qismi isə (-ır, -ız, -ar, -ğuz, -ızdır) ya ümumiyyətlə xatırlanmır, ya da sözdüzəldici şəkilçi kimi təqdim olunur. Məlum olduğu kimi, türkoloqların bir qismi feilin (qrammatik) məna növünü qrammatik, digər qismi leksik-qrammatik kateqoriya kimi qəbul edir, üçüncü – az bir qismi isə ona feilin xüsusi forması kimi baxır. Beləliklə, türkologiyada -ıl, -ın, -ış, -t və -dır morfemlərinə ya qrammatik (sözdəyişdirici), ya leksik-qrammatik (?), ya da xüsusi formadüzəldən (formadüzəldici) şəkilçi kimi baxılır. Həm də bu zaman feilin məna növləri sırf formal-qrammatik baxımdan təyin edilir, feilin semantikasi nəzərə alınmır. Buna görə də türkoloji ədəbiyyatda “feilin qarşılıq-müştərək (birgəlik) növü” kimi qeyri-müəyyən təsnif əmələ gəlir, yaxud müxtəlif qrammatik kateqoriyalar qarışdırılır. Məsələn, türkoloji ədəbiyyatda tez-tez belə bir fikrə rast gəlik ki, -dır şəkilçisini təsirli feillərə artırıqda feilin icbar növü, təsirsiz feillərə artırıqda təsirsiz feillərdən təsirli feillər yaranır. Daha çox Azərbaycan dilçiliyi üçün səciyyəvi olan bu fikirdə iki kateqoriya – feilin (qrammatik) növ kateqoriyası və feillərdə təsirlilik/təsirsizlik kateqoriyası qarışdırılır. Türkoloji ədəbiyyatda çox vaxt növləri təyin edərəkən müxtəlif prinsiplər qarışdırılır, müxtəlif tədqiqatçılar feilin məna növlərinə müxtəlif təriflər verir; Azərbaycan dilçiliyində bu təriflərin hamısından qarışdırılmış şəkildə istifadə olunur. Bəzi türkoloqlar növ modifikasiyalarının mahiyyətini müəyyən edərəkən bir tərəfdən, məntiqi subyekt, yaxud hərəkətin real icraçısı kateqoriyalarını obyekt, yaxud

hərəkətin real obyektı kateqoriyalarını qrammatik obyekt, yaxud tamamlıq kateqoriyası ilə qarışdırırlar. Məhz bunu nəzərdə tutaraq, V.Sultanov yazır: “...feilin növlərinə verilən “təriflər mahiyyət etibarilə sintaktik-semantik səciyyəyə daşır. Lakin növləri təsnif edərkən, istər sintaktik, istərsə də semantik meyarlar arxa plana keçirilmiş, bir çox hallarda isə ümumiyyətlə nəzərdən qaçırılmışdır”¹. Təsadüfi deyil ki, türkoloqların əksəriyyətinin fikrinə görə, növ kateqoriyası sıfır morfemli əsas və ya məlum adlandırılan növdən başqa, şəkilçilərə müvafiq olaraq, daha dörd komponentdən ibarətdir: məchul növ (-ıl), qayıdış növ (-n), qarşılıq-müştərək növ (-ş), icbar növ (-dır və eyni funksiyada digər şəkilçilər)... Lakin bu ənənəvi təsnifatda ardıcılıq kifayət qədər gözlənilməmişdir. Yəni bir tərəfdən, vahid formal əlamət (məsələn, -ş), ayrı-ayrı mənalar (birgəlik və qarşılıq) vahid növ altında birləşdirmək üçün kafi sayılmışdırsa, digər tərəfdən, eyni morfoloji əlamətə (-ıl, -n) malik olan məchul və qayıdış növlər məhz semantikaya görə fərqləndirilmişdir. Meydana çıxan ziddiyyətlərin həlli üçün bəzi tədqiqatçılar semantik meyardan da istifadə edərək, şəkilçilərin müxtəlif mənalarını ayrı-ayrı növlər kimi təqdim etmişlər. Şəxssiz növün diferensiasiyası sintaktik prinsip əsasında mümkün olmuşdur. Lakin bu hallarda semantik və sintaktik meyarlardan morfoloji meyara nisbətən ikinci dərəcəli vasitə kimi istifadə olunmuşdur.

Yuxarıda sadaladığımız morfemlər (feilin mənə növ şəkilçiləri) və tədqiqatçılar tərəfindən diqqət yetirilməyən (-ır, -ız, -ar, -kəz, -ğuz, -ızdır) şəkilçilər Azərbaycan dili feillərinin valentlik xüsusiyyətlərinə aşkar surətdə təsir göstərir. Bu iki cümlədə eyni bir feilin valentlik sxeminə diqqət yetirək: Qız kitab oxuyur. Kitab oxunur.

Birinci cümlədə (Qız kitab oxuyur) *oxumaq* feili iki valentlidir, ikinci cümlədə (Kitab oxunur) *oxumaq* feilinə məchul növünün -n şəkilçisi artırılmışdır. Nəticədə feil iki valentlilikdən bir valentliliyə çevrilmişdir.

¹ Sultanov V. Azərbaycan dilində valentlik dəyişən kateqoriyalar. Bakı, “Elm”, 1997, s.13.

Sadaladığımız morfemləri feillərə artırdıqda, morfemin qrammatik mənasından asılı olaraq, feilin valentliyi çoxala da, azala da bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, morfemlər feillərin sonuna əlavə edildikdən sonra morfemdən asılı olaraq ya valentliyi artırır, ya da azaldır.

Tədqiqatdan aşağıdakı nəticələrə gəlinir:

1. Sintaksisin morfolojiyadan ayrı, müstəqil öyrənilməsi sintaksisin son dövrlərdə xeyli inkişafına gətirib çıxarmışdır. Bir çox sintaktik nəzəriyyələrin irəli sürülməsi nəticəsində sintaksisdə bir çox məsələlər müəyyən dərəcədə öz həllini tapmışdır.

2. Cümlənin komponentləri arasında sintaktik əlaqələr mövcuddur, bu sintaktik əlaqələr hər bir dildə eyni olsa da, onlar bəzi dillərdə daha geniş şəkildə təmsil olunmuşdur. Struktur dilçilikdə sintaktik əlaqələr ənənəvi dilçilikdən fərqlidir. Ənənəvi sintaksisdə mübtəda və xəbər cümlənin baş üzvləri, təyin, tamamlıq, zərflik ikinci dərəcəli üzvlər hesab olunur. Struktur sintaksisdə sintaktik əlaqələrin fərqli iyerarxiyası qəbul edilir: sözlər arasında asılılıq münasibətləri əsasında əlaqələr müəyyənləşdirilir.

3. Sintaktik struktur iyerarxikdir. İyerarxiklik idarə əlaqəsini ehtimal edir, bu zaman idarə edən ünsürün dəyişməsi ilə idarə olunanın dəyişməsinə gətirib çıxarır. İyerarxik əlaqələr üçün zirvənin olması səciyyəvidir. Zirvə ünsür heç bir ünsür tərəfindən idarə olunmur. Tərkibində iyerarxiklik anlayışı olan müasir sintaktik nəzəriyyələrin çoxunda zirvədə duran ünsür feildir.

4. Struktur dilçilik nəzəriyyəsində sözlər iki qrupa bölünür: tammənəli sözlər və natamam mənəli sözlər. Dilçilik ədəbiyyatında tammənəli sözləri isimlər, sifətlər, feillər və zərflərə bölür. Mövcud nəzəriyyədə kateqoriya anlayışının təyinində söz siniflərinin təyini üçün morfoloji kateqoriyaların, funksional kateqoriyaların, sintaktik mahiyyətin göstərildiyini qeyd etmək lazımdır.

5. Sadə cümlə özünəməxsus formal xüsusiyyətlər sisteminə malikdir. Cümlə özü də bu baxımdan iki mənada: 1) cümlə - sözlərin ardıcılığı kimi, 2) cümlə - sintaktik əlaqələrin strukturunu göstərmək üçün sözlərin dəsti kimi işlənir.

Cümlə kimi formalaşmaq üçün onda mütləq müəyyən bir bitmiş fikir, predikativlik, intonasiya bitkinliyi və modallıq olmalıdır. Cümlənin struktur sxemi müxtəlif təbiətli iki qrammatik mənaya malikdir. Birinci mənə predikativlik mənasıdır ki, bu, cümlənin bütün struktur sxemlərinə məxsusdur, o, cümləni söz və söz birləşməsinə qarşı qoyur. Digər mənə

strukturu sxemin komponentlərinin formal göstəricilərinin təhlilindən çıxartdığımız informativ tərkibdir.

6. Struktur dilçilikdə dörd qovşaq fərqləndirilir: substantiv, adyektiv, feil və zərf qovşaqları, ingilis dilçiliyində isə daha bir qovşaq - əvəzlik qovşağı qeyd edilir. Bu qovşaqlar içərisində əsas rol feil qovşağına verilir. Substantiv, adyektiv və adverbial qovşaqlarda formal cəhət nüvənin morfoloji mənsubiyyətinə görə təyin olunursa, feil qovşaqlarında ənənəvi olaraq asılı vahidlərin təyini məna səviyyəsinə endirilir. Danimarka dilçiliyində isə doqquz qrup qəbul edilir.

7. Hər bir qovşaq təşkil olunmuş məcmunu özündə əks etdirir. Digər qovşaqları özünə tabe edən qovşaq mərkəzi qovşaq adlanır. Hər bir söz-qovşağın bir idarə edən sözü ola bilər, başqa sözlə desək, hər bir söz-qovşaq ancaq bir xəttə girə bilər. Hər bir sxemin ancaq bir zirvəsi ola bilər, bu da yalnız xəbər ola bilər.

Çox vaxt mərkəzi qovşaq cümlə ilə eyniləşdirilir. Adətən, mərkəzi qovşaq feil tərəfindən təşkil olunur. Struktur sintaksisdə feilə məhz əsas nitq hissəsi kimi baxılır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, başqa nitq hissələri – isim, sifət və zərf də mərkəzi qovşaq təşkil edə bilər.

8. Substantiv qovşaq daha yüksək qaydalı sintaktik vahidə tabe olmadıqda cümlə əmələ gətirir, başqa sözlə desək, cümlədə feil işlənmədikdə substantiv qovşaq cümlə əmələ gətirir. Substantiv cümlə təsvir zamanı daha çox işlənir, yəni bu tip cümlələrdə bir və ya bir neçə obyekt və predmetin təsvir olunduğu isimlərdən istifadə olunur. Hər bir isim ona tabe olan ünsürlərlə işlənir və substantiv qovşağı əmələ gətirir. Substantiv cümlələr biri digərinin ardınca gəlir, belə ardıcılıq substantiv üslub yaradır.

İsmi cümlələrdə sifət predikativ təyin rolunu oynayır, isim birinci aktanta münasibətdə keyfiyyət bildirir. Məhz bu keyfiyyətin ismə aid edilməsi sifəti feilin struktur ekvivalenti edir. Bütövlükdə sifət-predikativ cümlənin başında durur və vəziyyəti ifadə edir, *domus nova* “yeni ev” deyəndə evin təzə olduğu vəziyyətini qeyd etmiş oluruq.

Substantiv qovşaq öz növbəsində müxtəlif istiqamətlərdə əlaqələr yarada bilər: o, ənənəvi əlaqələr vasitəsilə atributiv təyini, yüksələn əlaqələr vasitəsilə predikativ təyini idarə edir, üfüqi struktur əlaqələrin köməyi ilə əlavəni, struktur semantik əlaqələrin köməyi ilə isə xitabı idarə edir.

9. Fransız struktur dilçiliyində əvəzlik qovşağı mövcud deyilsə, ingilis struktur sintaksisində əvəzlik qovşağına rast gəlinir. Əvəzlik qovşağı substantiv qovşaq kimi rəngarəng deyildir. Əvvələn, bütün əvəzlilər yox, məhdud dərəcədə əvəzlik qovşaq yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. İkincisi,

əvəzlik qovşaqları, adətən, postpozitivdə olur. Əvəzlik qovşağı, əsasən, ikiüzvlü olur.

Əvəzlik qovşaqları strukturca, bir növ, substantiv qovşaqların kiçildilmiş miqyasda olan qovşaqlarıdır, çünki o, daha az çalarlı model nümayiş etdirir, yalnız postpozitiv yayılmaya malikdir, onun genişləndirilməsi ona tabe olan ismin hesabına baş verir.

10. Adyektiv qovşaq həm ön mövqedə, həm də son mövqedə işləyə bilər. Bəzən qeyd edilir ki, adyektiv qovşaq cümlə düzəltmək qabiliyyətinə malik deyil. Müxtəlif dillərin faktları bunu təkzib edir. Adyektiv qovşaqdan ibarət olan cümlə adyektiv cümlə adlanır. Bu cümlə tamamilə sifətə tabe olan cümlədir. Adyektiv qovşaq predikativ sifətlərlə və ya rus dilçiliyində adlandırıldığı kimi, qısaldılmış sifətlərlə düzəlir. Qısaldılmış sifətlər köməkçi sözlərlə birlikdə adyektiv qovşağın mərkəzi olur.

11. Substantiv, feil və sifətlə yanaşı zərf feil qruplarında müstəqil çıxış edir və zərf qrupları əmələ gətirir. Bu qruplar struktur sintaksisdə zərf qovşaqları adlanır, zərf bu qovşaqlarda qrupun nüvəsidir, adverbial birləşmə əmələ gətirir və ondan asılı olan komponentlərə malikdir.

12. Müasir dövrdə sintaktik nəzəriyyənin cümlə modellərinin axtarışı ilə səciyyələnir. Cümlə modeli kimi müəyyən leksik doldurmadan təcrid olunmuş etalon, sxem, düstur götürülür. Bu cür modellər kimi relyasion və struktur (pozision) modellər önə çəkilir. Relyasion modellər cümlənin daxili struktur əlaqələrinin əsasında qurulur. Relyasion modellər cümlənin struktur sırasını əks etdirir, məhz bu səbəbdən relyasion modellər bütün sintaktik strukturların düzəldilməsi prinsipini qurmağa kömək edir. Bu modellər müəyyən asılılıq və ya qarşılıqlı asılılıq münasibətlərini göstərir.

13. Struktur sxem feilin valentliyini təyin edir. Struktur sxem ona daxil olan söz-formaların leksik mənasından güclüdür, onun prozodiyası ona daxil olan sözlərin semantikasını tabe edir.

Feil cümlənin başı olaraq müəyyən situasiyanı yaradır. Bu situasiyada mütləq iştirakçılar vardır. Situasiyanın mütləq iştirakçıları olan aktantlar hər predikat leksemin leksikoqrafik spesifikliyini təyin edir. Sirkonstantlar bu situasiyada mütləq iştirakçılar deyildir. Onlar verilən cümlədə iştirak edə də, etməyə də bilər. Bu nəzəri planda sirkonstantlar və aktantlar arasında olan fərqi nəzərə çarpır.

14. Müasir dövrdə sintaktik nəzəriyyənin inkişafı cümlə modellərinin axtarışını önə çəkir. Bu zaman cümlə modeli kimi leksik toplanmadan ayrılan hər hansı sxem, etalon, düstur və s. ola bilər. Həm ənənəvi, həm də struktur dilçilik struktur modellərin hazırlanması məsələsini tədqiq

etməkdədir. Bununla belə, demək lazımdır ki, hər iki dilçilik birlikdə hərəkət etdikdə bu məsələlər öz həllini daha tez tapacaqdır.

15. Valentlik bir neçə dil səviyyəsini birləşdirən vacib linqvistik kateqoriyadır. Valentlik kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi mürəkkəb prosesdir. Biz əsasən, sintaktik və semantik valentlik arasında müxtəlifliyi araşdırmışıq. Sintaktik valentlik ilə semantik valentlik arasında əlaqə onlar arasında uyurluq demək deyildir, belə ki, sözün sintaktik valentliyi semantik valentlikdən az olur. Lakin valentliyin parçalanması hesabına sintaktik valentliyi artırmaq olar. Sintaktik valentlik açıq mövqelərin vacib və fakültativ doldurulmasını tələb edir. Sintaktik valentlik üst hallarda aktantların sayı və növünü təyin edir, məntiqi-semantik valentlik isə semantik hallarda aktantların sayı və növünü müəyyənləşdirir. Hər iki səviyyə bir-birini tamamlayır və bir-biri ilə uyuşur. Nə semantik, nə sintaktik valentlik feilin tam təhlilini verə bilmir, bunu ancaq semantik-komponent təhlil vasitəsi ilə etmək olar.

16. Təhlil zamanı valentliyin bu növləri nəzərə çarpır: aktiv və passiv, daxili və xarici, potensial və reallaşmış, kateqorial və məzmunlu, ümumi və bəsit, akkuzal, mediativ, final, respektiv və s. Hər bir növ öz-özlüyündə maraqlıdır və onların ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi diqqətəlayiqdir.

17. Valentlik nəzəriyyəsində cümlənin strukturunda feil mərkəz kimi götürülür. Bir çox dilçi üçün feil əsasdır, cümlənin təşkilədiçi ünsürüdür. Lakin bununla belə, feilin cümlənin əsası, mərkəz kimi götürülməsi ideyasını qəbul etməyən dilçilər də az deyil. Biz feili əsas götürən dilçilərin fikri ilə razılaşıırıq. Lakin qeyd etməliyik ki, bu zaman feilin təsirli və təsirsizlik faktoru da nəzərə alınmalıdır. Nəticə etibarilə qeyd etməliyik ki, valentlik universal anlayışdır, qrammatik quruluşdan asılı olmayaraq bütün dillərə xasdır.

18. 1419 hərəkət feili tədqiqatda nəzərdən keçirilmiş və valentliyə uyğun təsnif edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu feillərin ən azı iki, ən çoxu isə səkkiz aktantı vardır.

19. Azərbaycan dili feillərində valentlik dəyişən morfemlər bunlardır: -l, -n, -ş, -t, -dır, -ızdır, -ğuz, -tız, -duz, -kəz, -sət, (-ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -ər) + t. Qeyd etmək lazımdır ki, bunlardan bəziləri həm təsirli, həm təsirsiz feillərə, bəziləri ancaq təsirli feillərə artırılaraq valentliyi dəyişir. Hər bir şəkilçi valentliyi ya artırır, ya da azalda bilər.

Dissertasiyanın məzmunu ilə əlaqədar iddiaçının aşağıdakı monoqrafiya və məqalələri çap olunmuşdur:

1. Valentlik nəzəriyyəsi. Bakı, "Elm və təhsil", 2015, 171 s.
2. Dilçilikdə valentlik. Bakı, "Elm və təhsil", 2015, 303 s.
3. Struktur sintaksisdə stemma anlayışı. "Filologiya məsələləri", Bakı, 2009, № 8, s.313-324.
4. Struktur sintaksisdə əlaqə tipləri. "Filologiya məsələləri", Bakı, 2009, № 9, s.26-32.
5. Struktur sintaksisdə funksiya və kateqoriya məsələləri. "Filologiya məsələləri", Bakı, 2010, № 4, s. səh. 323-334.
6. Adlar (Tezis). Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfrans, 25-27 noyabr, 2010, s.187-189.
7. Глагольный узел в простом предложении. Актуальные вопросы теории и практики филологический исследований, «Международный научно–практическая конференция», 25-26 март, Пенза-Москва-Решт 2011, с.40-46.
8. Sözlərin təsnifi. ADU elmi xəbərlər, №2, Bakı, 2011, s.93-99.
9. Актанты в простом предложении. Международная заочная научная конференция «Современная филология», апрель 2011, г.Уфа, с.141-145.
10. Mənası tam olmayan sözlər. Pedaqoji universitet xəbərləri. Bakı, № 4, 2011, s.227-232.
11. Söz-cümlə. Bakı universitetinin xəbərləri, Bakı, № 3, 2011, s.11-17.
12. Kelimələrin geleneksel sınıflanması. Türkologiya jurnalı, 2012, Bakı, 3-4, s. 62-70.
13. Şəxs substantivləri. Terminologiya məsələləri, Bakı, 2013, № 1, s.63-73.
14. Substantiv qovşağı. "Axtarışlar" jurnalı, 2013, 4, Naxçıvan, s.100-106.
15. Cümlə və hökm. Sumqayıt Dövlət Universitetinin elmi xəbərləri, № 4, 2013, s.9-14.
16. Modelləşdirmə və transformasiya. Gəncə Dövlət Universitetinin elmi xəbərləri, Gəncə, 2013, № 4, s.101-107.
17. Sözlərin məzmununa görə təsnifi. Bakı Qızlar Universitetinin elmi əsərləri, Bakı, 1(17), 2014, s. 33-40.
18. Moskva semantik məktəbi haqqında. Filologiya məsələləri, 2, 2014, Bakı, s.263-271.
19. Zərf qovşağı və zərf cümləsi. Dil və ədəbiyyat, 1(89), 2014, s.32-36.

20. Cümlənin xətti, dərinlik, sxem araşdırmaları. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2014, 1, s.6-12.
21. Valentlik nədir? Tağıyev oxuları (elmi məqalələr məcmuəsi), 1, 2014, s.45-53.
22. Cümlənin xətti, dərinlik, sxem araşdırmaları. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2014, 1, s.6-12.
23. Valentlik nəzəriyyəsinə baxış. Bakı Slavyan Universitetinin elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, 1, Bakı, 2014, s.113-119.
24. Актанты и сиркостанты. Ученые записки Таврического национального университета им.В.И.Вернадского, 2014, том 27 (66), 3, Симферополь, с.189-199.
25. F.dö Sössür valentlik haqqında. Bakı Universitetinin xəbərləri, 3, 2014, s.246-253.
26. Адъективные и наречные узлы. Вестник Житомирского державного университета имени Ивана Франка, № 4 (76), 2014, с. 153-160.
27. A view to the syntactical relations. American Journal of Linguistics, volume 3, number 2, December 2014, p.41-45.
28. Структурно-синтаксические связи в простом предложении. Вестник государственного педагогического университета. № 6, 2014, с.189-198
29. Dilde birləşim dəğeri üzərinə. "Türkologiya" jurnalı, Bakı, 1, 2015, s.22-30.
30. Position of actants and circonstants. International Journal of Science and Research. vol. 5, issue 2, February 2017, p.1840-1842.
31. Adjectival nodes in structural linguistics. XLinguae. European Scientific Language Journal. Vol.10, Issue 3, 2017, p.357-371.
32. Sentence analysis of simple sentence by structural point of view. The Modern Language Journal. Issue 3, 2017, p. 45-50

Syntactical Relation Problem in Structural Linguistics

SUMMARY

The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, the list of the used literature and the addition material - the vocabulary.

In the "Introduction" the actuality of the theme, the object of the study, purposes and missions, scientific-theoretical and practical significance, scientific novelty, methods, the propositions of the dissertation, the structure and the approbation of the research work are presented.

The first chapter is entitled "The Point of Syntactical Relations". "Syntax and Morphology", "Grammatical Categories", "About Syntactical Relations", "About the Word Classes" issues are investigated in this chapter. In the first subchapter of the first chapter the author investigates the issue of syntax and morphology and has an excursion to the history of syntax. In this subchapter, grammatical categories are considered in terms of traditional and structural syntax. In the next subchapter analyzing syntactical relations in traditional and structural linguistics the author tries to show similar and distinctive features.

In the second chapter entitled "The Structure of the Simple Sentence" the following problems are investigated: "The Sentence as a Speech Unit", "The Sentence and the Judgment", "Verb Node", "Actants and Circonstants", "Substantive Node", "Pronoun Node", "Adjective Node", "Adjunct Node". The second chapter begins with the analysis of the simple sentence in traditional syntax, then the author has compared the verb, the adjective, the adverbial and substantial nodes on the materials of the different languages. In the subchapter of "Actants and Circonstants" she notes that syntactic and semantic actants can not be crossed, as they are directly interconnected.

In the third chapter entitled "Valence" the author investigates the valence from various points of view. The following issues are considered in this chapter: "L.Tesniere about the Valence", "The Valence in Modern Structural Linguistics", "The Levels of Valence", "The Valence and the Parts of Speech", "The Types of Valence", "Valence Peculiarities of the Process Verbs", "Morphemes, Changing Valence in the Process Verbs in

the Azerbaijani Language”. The author points out that the idea of valence started with F.de Saussure and indicates that L.Tesniere developed this idea for the first time in Europe. In this chapter, all periods of development of the theory are analyzed. In the last subchapter the author analyses the morphemes, changing valence in the process verbs and indicates that some of them change both in transitive and intransitive verbs. Each of them can either increase or decrease the valence.

In the “Conclusion” of the dissertation the main results of the given research have been generalized.

In the addition material the author gives the valence vocabulary of the process verbs in the Azerbaijani language.

Проблема синтаксических связей в структурной лингвистике

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и дополнительного материала - словаря.

Во «Введении» диссертации обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи исследования, дается информация о научно-теоретической и практической значимости, научной новизне, методах, основных положениях работы, а также о ее структуре и апробации.

Первая глава называется «Суть синтаксических отношений». Эта глава состоит из четырех подглав: «Синтаксис и морфология», «Грамматические категории», «О синтаксических отношениях», «О классах слов» исследуются. В первой подглаве автор рассмотрел вопрос о синтаксисе и морфологии и сделал небольшой экскурс в историю синтаксиса. В этой подглаве рассматриваются грамматические категории с точки зрения традиционного и структурного синтаксиса. В следующей подглаве, анализируя синтаксические отношения в традиционной и структурной лингвистике, автор попытался показать сходные и отличительные особенности.

Во второй главе под названием «Структура простого предложения» исследуются следующие проблемы: «Предложение, как речевая единица», «Предложение и суждение», «Глагольный узел», «Актанты и сирконстанты», «Субстантивный узел», «Местоименный узел» местоимения», «Адъективный узел» и «Адвербиальный узел». Вторая глава начинается с анализа простого предложения в традиционном синтаксисе, потом автор сравнивает глагольные, адъективные, адвербиальные и субстантивные узлы на материалах разных языков. В подглаве «Актанты и сирконстанты» она отмечает, что синтаксические и семантические актанты не могут пересекаться, поскольку они непосредственно взаимосвязаны.

В третьей главе под названием «Валентность» автор исследует валентность с различных точек зрения. В этой главе рассматриваются следующие вопросы: «Л.Теньер о валентности», «Валентность в современной структурной лингвистике», «Уровни валентности»,

«Валентность и части речи», «Типы валентности», «Особенности валентности глаголов действия», «Морфемы, изменяющие валентность глаголов действия на азербайджанском языке». Автор отмечает, что идея валентности началась с Ф. де Соссюра, указывает, что в Европе впервые Л. Теньер разработал эту идею. В этой главе анализируется все периоды развития теории. В последнем подглаве автор анализирует морфемы, изменяющие валентность в глаголах действия и указывает, что некоторые из них изменяются как в переходных, так и в непереходных глаголах. Каждый из них может либо увеличить, либо уменьшить валентность.

В «Заключении» диссертации обобщаются основные результаты проведенного исследования.

В дополнительном материале автор дает словарь валентности глаголов действия на азербайджанском языке.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

На правах рукописи

НАРМИН АБУЛЬФАЗ кызы АЛИЕВА

**ПРОБЛЕМА СИНТАКСИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ В
СТРУКТУРНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ**

Специальность: 5704.01- Теоретическая лингвистика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по филологии

БАКУ- 2017